

A *ki* igekötő jelentésváltozásai*

Az igekötő funkcióinak sokfélesége, azok nem egyértelmű, átmeneti jellegzetességei miatt egyik legproblematisabb szófajaink közé tartozik. Nem meglepő tehát, hogy besorolása, az igekötőnek nevezett elemek száma, így az „igekötőség” ismérvei is szinte nyelvtanonként változnak.

A határozószói eredetet bizonyító irányjelentés a *bemegy, kifut, felmegy, lesétál* stb. igék népes csoportjában szinte sértetlenül megőrződött, önálló szó voltuk nyomát őrzi elválásuk is az igétől, ezért joggal foglalnak helyet grammatikáink egy részében a határozószók között. Persze ellenérveket is könnyen megfogalmazhatunk: az *el* elég bizonytalannak mondható irányjelentése használatának csupán egyik, nem is a legjelentősebb szegmentumát foglalja el, az ezer körülire tehető *meg* igekötős igéből csak alig tucatnyi őrzi az ősi ’vissza’ jelentést (*megérkezik, megad, megtér*), alapvetően tehát grammatikalizálódott, perfektiváló elemnek mondható. A többi igekötő teljes körű szemantikai vizsgálata közben hasonló jelenségekkel szembesülünk, csupán más arányokkal: az irányjelölő szerepüket képviselő testesebb csoportosulásokhoz viszonyítva azoknak az igéknek a száma, amelyekben az igekötő csupán a cselekvések, történések befejezettségének jelölője, kisebb. De ami leginkább megnehezíti klasszifikációjukat, az az, hogy a két pólus közötti űrt átmeneti alakok sokasága tölti ki. Munkám tárgyát, a *ki* igekötős igéket J. SOLTÉSZ KATALIN a mai napig legteljesebbnek mondható monográfiájában például tíz szemantikai családba sorolja, melyeknek említett két pólusát az irányjelölő és perfektiváló formák alkotják. (J. SOLTÉSZ KATALIN, *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 87—104). Az eredeti irányjelentést — egyre csökkenő mértékben — három csoportban véli felfedezni. Ezeket most jellegzetes igéikkel illusztrálom: 1. *kifut, kirepül, kimászik, kimozdít, kiölt, kiözönlik*; 2. *kilop, kikapar, kimer, kiont*; 3. *kibont, kifejt, kitalál, kipukkan, kijegyez, kiválaszt*. A 4., ún. „tisztá perfekció” elnevezésű kategóriába azokat az igéket helyezte, amelyekben „a zárt tér és külsőség viszonyának képzete háttérbe szorul a pusztá befejezettség képzete mellett” (i. m. 93), mint például a *kitisztít, kibimbózik, kivár, kicsépel, kiegészít, kijavít, kiegyenlít, kitermel, kiuzsoráz, kicsúfol, kimaszkíroz* alakokban. Hogy

---

* Bírálóimnak köszönöm értékes észrevételeiket, valamint FEHÉR ERZSÉBETnek és LADÁNYI MÁRIÁNAK hasznos tanácsait.

a folyamat pontosan miként mehetett végbe, az átalakulás részleteiről, egyes állomásairól nem szól, csupán azt feltételezi, hogy „A *ki* perfektív használata az olyan igékből indult ki, amelyek cselekvésének befejeződése valamilyen külsőségbe jutással jár együtt. Ilyenek megítélése szerint a növényi fejlődés egyes szakaszait jelentő igék (*kibimbózik, kicsírázik, kilevelezik, kivirágzik*), továbbá a *kicsépel, kiélesít, kitisztít, kivár* stb.” (i. m. 93).

1. A) Dolgozatom tekinthető akár e helyesnek tűnő, ámde bizonyítatlanul maradt gondolat kifejtésének, továbbgondolásának. Céлом ugyanis az egyértelmű irányjelentéssel bíró igekötő jelentésváltozásainak nyomon követése a perfektíváló funkció létrejöttéig. Ha a *kifut, kimegy, kísétál, kirepül* stb. alakokat eme fejlődés kezdőpontjának tekintjük, a *kiegészít, kifejez, kicsúfol* stb. igéket pedig végpontjának, s elfogadjuk, hogy az utóbbiak, valamint a köztük levő formák valamilyen módon az elsőkből lettek, tulajdonképpen az irányjelentéssel bíró *ki* igekötő grammatikalizációjának útját tárjuk fel.

A témámhoz közelebb álló területen s egyben a grammatikalizáció leggyakoribb színterén, a szavak szintjén végbemenő szóban forgó átalakulások így foglalhatók össze: a nyelvi jel fokozatosan elveszíti autonómiáját, azaz deszemantizálódik, közben szintaktikai kiterjedése összezsugorodik, használatának szabályai megszigorodnak (CH. LEHMANN, Thoughts on grammaticalization. Lincom Europa, München, 1995.).

A fogalom általánosnak nevezhető iménti meghatározása alapján az egyik lehetséges célkitűzésnek az tűnt, hogy a különféle jelentésváltozatokat a szintaktikai szerkezetekkel való kölcsönhatásukban vizsgáljam, vagyis a jelentést a formákból bontsam ki. Egy ilyen elemzés kiindulópontját tehát a *ki* irányjelölő szerepe alkotja, amikor is az ige teljesnek mondható, három- vagy négytagú szintagmával épül a mondatba. A szerkezetben a meghatározó főnévi tag a *ki* primer vonzata, a *honnan?* kérdésre válaszoló *-ból/-ből* elativusraggal ellátott határozó, de viszonylagos szabadsággal építhetők bele további bővítmények is, legfőképpen *hova?* kérdésre felelő sublativusragos alakok: *János kimegy a lakásból a kertbe; János kiviszi a szekrényt a szobából a kertbe / a folyosóra.*

A másik pólust, az ún. perfektíváló igekötőt már jóval szűkebb vonzatkeret jellemzi, hiszen a tárgyatlan alakok az alannyal, a tárgyasak akár egy (tárgyi) bővítménnyel is helyes mondatot hozhatnak létre: *A vászon kiféheredik; A gyerekek kicsúfolják Pétert.*

A köztük elhelyezkedő szemantikai csoportosulások szintaktikai és egyéb formai sajátosságainak feltárása valószínűsíthetően teljesebb képet nyújt egymáshoz való viszonyokról, egyértelműbbé teszi többek között azt, hogy az igekötő meghatározott funkcióiban milyen alapige-csoportokhoz járul, és ezekre milyen szintaktikai viselkedés jellemző. Csak részben válaszolódik meg azonban több, a *ki* igekötős igék egész rendszerét érintő kérdés. Így az, miképp kötődnek egymáshoz az azonos jellemzőkkel bíró igecsoportok: kontinuumot alkotnak-e vagy laza, hiátusokat képező diszkrét egységeket? Más szóval van-e, s ha igen, mi az a mögöttes rendszer, amely irányítja az igekötő kapcsolódását a legkülönbözőbb igékhez, s jelentésének ilyen fokú kiterjedését eredményezi?

E kérdések megválaszolásához már nem tűnt elegendőnek a kettős, szemantikai-szintaktikai megközelítési mód. A lehetséges feleleteket ezért egy új, a kognitív nyelvésztől kölcsönzött vizsgálati szempont bevezetésével, jelesül a térmetaforizációs folyamatok bevonásával kerestem. Munkámhoz legközelebb a hasonló koncepcióban íródottak közül mind témájában, mind szellemiségében BRYGIDA RUDZKA-OSTYNNak a *ki* jelentésváltozásait a holland és a lengyel nyelvben vizsgáló tanulmánya áll (BRYGIDA RUDZKA-OSTYN, Methaphoric Processes in Word Formation. The case of prefixed verbs. In: The ubiquity of methaphor. Szerk. WOLF PAPROTTÉ — RENÉ DIRVEN. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1985. 209—41). A *ki* elsődleges jelentésének velejárója a valós, felületekkel határolt, tartályszerű belső tér, ami nélkül nemigen beszélhetünk kikerülésről. Az

is igaz azonban, hogy különösebb keresgélés nélkül is tucatjával bukkanunk olyan alakokra, amelyeknek vonzatai nyilvánvalóan metaforikusok (*kievickél a bajból, kifogy az érvekből*), illetve egyszerű formai ismérvek alapján nem fejthető meg, milyen belső terek köthetők hozzájuk: *kiptykál, kivilágosodik, kiformal* stb. Mint ismeretes, a ROLAND LANGACKER, MARK TURNER, GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON nevével fémjelezhető kognitív irányzat több meghatározó tétele vonatkozik a metaforára, ezen belül is a térérzékeléssel összefüggő konceptualizációkra. Az utóbbi két szerző ma már klasszikusnak számító művének (GEORGE LAKOFF — MARK JOHNSON, *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago, London, 1980.) alapállítása szerint az emberi gondolkodás lényege szerint metaforikus, tehát a nyelv, a tapasztalás és cselekvés is az. A tradicionális felfogástól sokban eltérő értelmezésükben a metafora létrehozásának célja az, hogy segítségével egy dolgot a másik mintájára megértsünk és megtapasztaljunk. Ezt oly módon érzük el, hogy a számunkra közvetlenül fel nem fogható fogalmakat elemi tapasztalatainkon keresztül konceptualizáljuk, mégpedig úgy, hogy az utóbbiakat átvisszük az előbbiekre. E fogalmi leképzés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között megy végbe. A szerzőpáros a metaforáknak három típusát különíti el. A tárgyam szempontjából kevésbé fontos strukturális metafora úgy születik, hogy tapasztalataink struktúráját átvetítjük a kifejezendő fogalom struktúrájára (ők ezt a leképzést A VITA HÁBORÚ metaforán keresztül mutatják be: i. m. 4—5). Az ún. orientációs metaforák legtöbbje nevének megfelelően a térbeli orientációs tapasztalatainkhoz (fent—lent, kint—bent, mély—sekély, központi—periferikus stb.) fűződik. Az előző típustól eltérően a fogalmak nem a köztük levő egyezések alapján strukturálódnak, hanem rendszereik jönnek létre, s ezek egymáshoz viszonyítódnak. A TUDATOSSÁG FENT VAN, AZ ÖNTUDATLANSÁG LENT ellentétpár például arra a fizikai megfigyelésre épül, hogy az emberek és az emlősök nagy része lefekve alszik, és felkel, amikor felébred. A fizikai tárgyakkal, legfőképpen a saját testünkkel kapcsolatos tapasztalataink segítették az ún. ontológiai metaforák rendkívül változatos típusainak létrejöttét. Testünk alapvető térélményünk: bőrünk felszíne határol el bennünket a külvilágtól, képez határt a bent és kint között, de ezt a bent—kint viszonyt vetítjük ki olyan fizikai tárgyakra is, amelyek felülettel vannak határolva a szobáktól, a házakon keresztül a sziklákig. Amikor a nehezen érthető fogalmakat (érzelmeket, cselekvéseket, eszméket) határolt, felülettel bíró entitásokként konceptualizáljuk (A PROBLÉMÁK TARTÁLYOK), felfoghatóvá, egyértelművé tesszük őket, s így már megfelelnek céljainknak: lokalizálni tudjuk őket térben és időben, el tudjuk határolni őket másoktól stb. Így tudjuk például nehéz helyzetünket egyértelművé, különféle stádiumait jól érzékelhetővé tenni: először *bajba kerülünk*, majd *bajban vagyunk*, s ha tudunk, *kievickélünk a bajból*, mint egy veremből. LAKOFF és JOHNSON idézett munkájukban jelzik és példákkal is szolgálnak arra, hogy a metaforák nem elszigetelt jelenségek, kapcsolódhatnak egymással, koherens rendszereket alkothatnak.

Habár a metaforizáció szerepének vizsgálatát bevontam vizsgálati szempontjaim közé, munkámat nem tekintem szigorú értelemben véve kognitív szellemiségűnek. Kísérletnek számom a szemantika és szintaxis összekapcsolására, annak az állításnak a bizonyítására, hogy a szemantikai struktúrákban a világról szóló ismereteink, tapasztalásaink tükröződnek ugyan, de létrejöttük korántsem független attól a nyelvi eszközrendszerrel, mely bizonyos műveleteket lehetővé tesz, illetve újak kialakulásának forrása lehet.¹

¹ Cikkem megírása után jutottam hozzá Páll Lászlónak a BENNE viszony jelentésszerkezetét feltáró diplomamunkájához: PÁLL LÁSZLÓ, A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi>. Nagyrészt megegyező klasszifikációink azt bizo-

B) A vizsgálataim tárgyául szolgáló nyelvi korpuszt „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak *ki* igekötős igéi képezték. Ez kb. 1200 szócikk (úgy 4000—4500 jelentés) feldolgozását jelentette. Célkitűzéseimből következően az igekötő funkcióit az igék által alkotott szintagmákban, az adott ige vonzatait középpontba állítva elemeztem.

Formai jellemzőiket tekintve az igék a már említett két típusba helyezhetők: a) teljes, azaz többargumentumú szerkezeteket alkotók; b) kötött szintagmában előfordulók, azaz a tranzitív tagjaikkal tárgyragos, a tárgyatlanokkal nominatívuszi esetben álló főnévvel állók. A kétféle megjelenés viszonyának szintaktikai eszközökkel való feltárása tulajdonképpen azt jelentette, hogy meg kellett találnom azokat az eljárásokat, amelyek segítségével az utóbbiak az előzőkből kialakulhattak. Az e mozgásokkal együtt járó szemantikai történéseket — követve BRYGIDA RUDZKA-OSTYNT — LANGACKERnek az ige jelentését meghatározó fogalmain keresztül követtem nyomon (R. W. LANGACKER, *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I.* Standford, California, 1987.). Mint ismeretes, LANGACKER rendszerében az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura, a trajector és egy másodlagos figura, landmark temporális kapcsolata. Esetünkben az utóbbi az elativusragos határozó, mely a trajector helyének megállapítását szolgáló referenciapontként funkcionál (határolónak fordítottam, s a továbbiakban H-val is rövidítem), az elsődleges figura, a trajector (T) pedig a belőle kijutó dolog, személy, tárgy, a szintaxis nyelvén a mondat alanya vagy tárgya. Nem nehéz belátnunk, hogy az igével alkotott hármas egységük a feltétele annak, hogy az igekötő maradéktalanul betöltse irányjelölő funkcióját, azaz a T elvégezvén egy meghatározott mozgáspályát, kikerüljön, kijusson a H-ból. Ebben az összefüggésben a tárgyragos vagy nominatívuszi szintagma létrejöttének leírása reményeim szerint arra tud pontos magyarázatot adni, hogy a prefixum adott jelentése a H-t vagy a T-t érintő átalakulások eredménye-e, illetve ha valamelyik hiányzik a kettő közül a szintagmából, melyik az: *kilyukadt a harisnyája; kifecsegte a pletykát* ← honnan és mi jut ki?

BRYGIDA RUDZKA-OSTYN munkája alapján joggal feltételezhettem, hogy az igekötők kapcsolódása a legkülönbébb igecsoportokhoz, a határolók hiánya a magyar nyelvben is szorosan összefügg a térkonceptualizációs folyamatokkal, ezért a lehetséges *-ból/-ből* ragos vonzatokat, azaz a határolókat szemantikai sajátosságaik szerint is kategorizáltam. Első, A jelű csoportjukba a valós BENT helyek jellegzetes megjelenítőit helyeztem, a háromdimenziós, legalább három oldalról körülhatárolt, belső üreget vagy teret képező, tartályszerű tárgyakat, dolgokat, képződményeket. Altípusaik: 1. helyiség jellegű határolók (*ház, szoba, barlang*); 2. edényszerű, tárolásra alkalmas tárgyak (*doboz, táska, pohár*); 3. testek és anyagok (*ember, fa, víz*); 4. tárgyak, dolgok, személyek csoportja, halmaza (*osztály, vegyület*). A B nagycsaládba kerültek a síkszerű testfelületek (*fal, tető, testfelszín*), melyeknél a térnek már csak a körülhatároltsága játszik szerepet. A kevésbé népes C csoportba került BENT helyek meghatározó tulajdonsága, zártságuk (*kibogozza a csomót*) pedig már meglehetősen távol áll a prototipikus A kategóriába tartozó helyek jellemzőitől. M jellel láttam el a szép számmal talált metaforikus jelentésű H-kat, melyeket nagyrészt LAKOFF—JOHNSON felosztását alapul véve azonosítottam, de kölcsönöztem RUDZKA-OSTYNTól is, illetve jómagam is feltételezem egynehány létét (*-gal jelöltek). (A LAKOFF—JOHNSON rendszerében szereplők lelőhelyét külön nem említem. Az M mellett álló kisbetűk a forrástartomány vagy céltartomány rövidítései: pl. Met = emberi test.) Az anyag bemutatásában vezérelvül az A, B, C típusokon belüli szemantikai-szintaktikai mozgásokat választottam, rendszeremből következően a valós és a nyelvi kike-

---

nyítják, hogy a kognitív megközelítés és az általam alkalmazott kettős metódus nem mondanak ellent egymásnak.

rülés között nem tettem különbséget, így a metaforikus értelmű H-kat a valós helyekkel együtt tárgyalom.

A látszólag bonyolult, több szempontot együttesen alkalmazó művelet sor végén az azonos jelekkel ellátott igéket az alábbiakban részletesen tárgyalt csoportokban egyesítettem. Az igék egyes jelentéseikben persze eltérő nagycsaládok, sőt azok különféle altípusainak tagjai is lehetnek. Például a *kilép* vonzata 1. jelentésében (*kilép a lakásból, házból*) az A1 jellemzőkkel írható le, míg az 5.-ben (*a pártból, rendből*) az A4Mcs (cs = csoport) metaforikus családot gazdagítja. Ez az ige egyben jól illusztrálja, hogy osztályozási szempontjaimat nem volt könnyű maradéktalanul alkalmaznom, mivel a szócikkek más elvek alapján épültek fel, ezért előfordult, hogy a dolgozatomban eltérően kódolt alakok a szótárban ugyanazon jelentéshez kapcsolódtak. Például a *kilép* 1. jelentésénél a következő lehetséges határozói bővítményeket találjuk: *a bokrok közül* (A4), *az erdőből, az udvarról* (A1Mh1), *a szobából, a vonatból* (A1)... (ÉrtSz. 4: 121).

2. A háromdimenziós BENT-helyekkel kapcsolódó ki igekötős igék csoportjai. — Ebben a fejezetben tárgyalom mindazokat a szemantikai családokat, melyek háromdimenziós határolókhoz köthetők, a tipikusoktól a kevésbé jellegzetesekig haladva.

A) A1 csoport: Helyiség jellegű BENT-helyekkel álló igék. — Számuk a hagyományos elemzéseikéhez képest szerényebb: a zömében intranszitiv, klaszszikus mozgásigék első jelentései kerültek ide. Az igekötős szintagma a következőkben felsorolt 1a és 1b alcsoportokban egyértelműen azt fejezi ki, hogy a mozgást végző tárgy, dolog, személy, a T az alapigében kifejezett cselekvéssel ténylegesen kikerül az elativusragos H-ból, jelen esetben valamely helyiség szerű helyről, tehát ezeket a társulásokat tekinthetjük az irányjelentés prototipikus megjelenítőinek. (Az 1c alcsoport igéire ez a megállapítás, mint majd tapasztalni fogjuk, nem teljes mértékben igaz.) Ahogy az a szerkezetükből nyomon követhető, mondatba épülésüket meglehetősen szabadság jellemzi. A H a kontextustól függően hiányozhat: *kiment (a házból) a kertbe*, de az igekötő irányjelentését gyengítő kötött alakzatok ezekkel az alapigékkel nem hozhatók létre. (A *kirabolja a szobát/lakást*-féle szerkezetekről a B1 igéi kapcsán szólok.)

Subj. + **ki** + *Vintr.* + (N1-ból/-ből) + N2-ra/-re, -ba/-be, -hoz/-hez/-höz, -ig
kifut a szobából a kertbe/az utcára/a megállóhoz, a kapuig
 Subj. **ki** + *Vtranz.* + N1acc + N2-ból/-ből + N3-ra/-re, -ba/-be, -hoz/-hez/-höz, -ig
kigurítja a hordót a pincéből az udvarra/a kertbe/a kúthoz/a szekérig

A fenti szintaktikai szerkezeteket létrehozó igék alapszavuk jelentését tekintve három alcsoportot alkotnak: 1. klasszikus mozgásigék, egyéb helyváltoztatást jelentő igék, 2. részmozgásokat, mozdulatokat kifejezők, 3. nem mozgásigék.

Ala: Klasszikus mozgásigék, egyéb helyváltoztatást jelentő igék. — Közös vonásuk, hogy alapigéik igekötő nélkül is használatosak. A kevés tranzitív forma a konténer, tartály jelentésű főnevekkel is társulhat, még ha a szótár nem is említi külön ezt az előfordulásukat (a *-gal megjelölt két szótó csak felszólító módban fordul elő): *kiárad*_{1, 2átv, 3}, *kiáramlik*, *kiballag*, *kibotorkál*, *kibújik*_{1, táj, rég, irod. 2}, *kicipel*_{1, táj}, *kicsúszik*₂, *kidob*_{1, 2}, *kiesik*₁, *kievickél*₁, *kifarol*_{1, 2nép}, *kifecskendez*, *kifut*_{1, 7}, *kigördül*₁, *kigurít*, *kigurul*_{1, 2átv, ritk}, *kiesik*₁, *kihajigál*_{1, 2átv, biz}, *kihajlik*_{1, 2ritk}, *kihajlít*₂, *kihajszol*_{1, 2átv}, *kihajlít*_{1, 2átv, biz}, *kihajol*, *kihány*_{1, 2nép}, *kihátrál*, *kihengerget*_{ritk}, *kihengerít*, *kihesseget*, *kihord*₁, *kihordoz*₁, *kihoz*_{1, 2}, *kihull*₁, *kihurcol*, *kihurcolkodik*, *kihúz*_{1, 2}, *kihúzat*_{1, 2}, *kiindul*₁, *kijön*_{1, 2}, *kijár*_{1, 2}, *kikanyarodik*, *kikászálódik*₁, *kikecmereg*, *kikerget*₁, *kikísér*_{1, 2}, **kikotródik*, *kiküld*₁,

*kiköltözik*₁, *kilép*_{1,6átv,váb}, *kilopakodik*_{váb}, *kilopózdik*, *kilovagol*₁, *kimászik*₁, *kimegy*_{1,2biz,3,11átv,13rég}, *kimenekül*₁, *kinyargal*_{1,2átv,1tréf}, *kinyom*₁, *kinyomat*₁, *kinyomul*₁, *kioldalog*, *kioson*, *kiözönlik*₂, *kirepít*₁, *kirepül*_{1,3}, *kirohan*₁, *kiröppen*₁, *kirúg*₃, *kisétál*_{1,2biz,gúny}, *kisiet*, *kisomfordál*, *kisuhan*, *kisurran*, *kiszalad*₁, *kiszalajt*, *kiszalaszt*_{1,2ritk,rég,3,4}, *kiszállít*_{1,2}, *kiszivárog*_{3átv,ritk,biz}, *kiszökik*₁, **kitakarodik*_{1rossz,2}, *kitámolyog*, *kitántorog*, *kiterel*, *kitesz*_{1,4}, *kitipeg*, *kitódul*_{1,2}, *kitol*₁, *kitolakodik*, *kitolong*, *kitolul*, *kituszkol*, *kiugrik*_{1,2,3biz}, *kiüget*_{1,2}, *kiüt*_{1,5rég}, *kivágat*_{1,3átv,biz}, *kivezet*_{1,2,3}, *kivisz*₁, *kivon*_{1váb,2átv}, *kivonszol*, *kivonul*₁, *kizavar*₁, *kizuhan*.

Alb: Részmozgásokat, mozdulatokat, helyváltoztatást leíró igék. — A több kauzatív igét magában foglaló alcsoport elkülönítését az indokolta, hogy alapigéi határozói vonzatok vagy igekötő nélkül nemigen alkotnak mondatokat a szóban forgó jelentésben:

(1) *János akasztotta a lámpát.

(2) János a szög^{re} akasztotta a lámpát / kiakasztotta a lámpát az ajtó^{ra}.

Vö. még: *kiakaszt*₁, *kiállít*_{1,2}, **kiakolbólít*_{biz,1tréf}, *kibocsát*₁, *kibukik*_{1,2átv}, *kicsap*_{2,3ritk}, *kicsapódik*_{1,4ritk}, *kicsődít*, **kicsődül*, *kidug*_{1,2,3átv,biz}, *kidől*₂, **kiebrudal*, *kienged*₁, *kiejt*₂, *kiér*₁, *kiereszt*_{1,2}, *kifér*₁, *kifordul*₃, *kifüggeszt*_{1váb}, *kihajt*_{1,2,4,8}, *kihajtat*₁, *kihatal*_{1váb,2átv,ritk,rég}, *kihelyez*_{1váb}, *kihúzódik*_{1,2ritk}, *kikeveredik*_{ritk}, *kijut*_{1,2átv,3}, *kijuttat*, *kikerül*₅, *kiakoltat*_{1,2ritk}, *ki-lódít*₁, *ki-lódul*_{biz}, *ki-lök*₁, *kilyukad*_{2átv,biz}, *kimoccan*, *kimozdít*, *kimozdul*_{1,2}, *kinyújt*_{1,2}, *kinyúl*₁, *kipenderedik*₁, *kipenderít*₁, *kipenderül*₁, *kiperdül*₁, *kiragad*₂, *kirakat*₁, *kireked*_{2ritk}, *kirekeszt*₁, *kiront*₁, *kirúg*₃, *kiszáll*_{1,2,3,5átv,biz,7átv,rég,váb}, *kiszorít*₂, *kiszorul*₁, *kiszöktet*₁, *kiszüremlik*, *kiszűrődik*₁, *kitart*_{1,9ritk}, *kitaszít*₁, *kitelepedik*₁, *kiterít*₃, *kitetet*, *kitéved*_{1,2biz}, *kitolódik*_{1ritk}, *kitűz*_{1,2}, *kiugraszt*₁, *kiugrat*_{1,2}, *kivág*₅, *kivagdal*_{5ritk,biz}, *kivet*_{1váb,2váb}, *kivetődik*_{1,3,4átv}, *kizúdít*, *kizúdul*_{1,2}. (A *-gal jelöltek alapigéje a szótár szerint nem önálló lexéma.)

Alc: Nem mozgást jelentő alapigék. — Ebben a csoportosulásban az alapszók korántsem irányváltoztatást, mozgást jelenítenek meg (*fütyül*, *csenget*, *áll*, *bombáz*), ezért igekötős változataik az előző két alcsoportnál jóval közvettebb és egyben komplexebb módon fejezik ki a kijutás, kikerülés tényét. A közönség *kifütyülte* a színészeket mondat igéjének jelentése például a következő mozzanatokból tevődik össze: A közönség fütyült.; A színészek megmozdultak.; A színészek a színpadon voltak.; Most nincsenek ott. A leírt folyamat, az ún. konceptuális vegyítés (conceptual blending) az igekötős igék képzésének még kidolgozatlan területe. Szinte minden igekötőnél elkülöníthető egy ily módon létrejött homogén család, de az egyes jelentések kialakulásában is meghatározó szerepet játszhat. (A fogalomról: FAUCONNIER G., Blending and grammar. In: Mappings in thought and language. Cambridge University Press, 1997. 172—6; A magyar igekötőkkel kapcsolatban: TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Conceptual metaphors and blends of „understanding” and „knowledge” in Hungarian: Acta Linguistica 48. 2001: 79—99).

Mint a kiemelt szavak mutatják, némelyek nem fejeznek ki zárt térből való kikerülést, csupán az onnan való kifelé irányulást: *kibámul az ablakon* (‘kifelé bámul az ablakon’). Vö. *kiad*₁, *kiadat*₁, *kiáll*₁, *kibámul*₁, *kibeszel*_{1ritk}, *kibolondít*_{biz}, *kibombáz*, *kibotoz*_{ritk}, *kicsal*₁, *kicsen*, *kicsenget*_{1,2m,isk}, *kicsempész*, *kicsiklandoz*_{ritk1}, *kicsuk*_{1biz,2ritk}, *kidobol*₂, *kidurrant*₂, *kiérzik*_{1,2átv}, *kifárad*_{2váb}, *kifáraszt*_{2váb}, *kifejel*, *kifekszik*₁, *kifőz*₅, *kifűj*₁, *kifúr*₄, *kifüstöl*₁, *kifütyül*₁, *kigyűlik*, *kihall*₁, *kihallatszik*₁, *kihallik*_{rég,irod}, *kihallszik*_{rég}, *kihangzik*_{ritk,vál1}, *kiharangoz*_{1,2nép,rég,biz}, *kiharsog*₁, *kihasal*_{1,2ritk}, *kihat*_{1rég,váb}, *kiheveredik*, *kihív*₁, *kijátszik*_{2ritk,jáb}, *kijelent*₃, *kijelentkezik*_{1,2ritk}, *kikandikál*_{biz1}, *kiapaszkodik*_{1,2ritk}, *kikémlel*₂, *kikér*₁, *kikéredzkedik*₁, *kikészül*_{1ritk}, *kikiabál*₁, *kikiált*_{1,2ritk}, *kikívánkozik*₁, *kikopog*_{ritk1}, *kikopogtat*₁, *kikönyököl*₁, *kiköp*₃, *kikukkant*_{1,2}, *kikukcskál*_{biz1,2átv}, *kiküzd*_{2váb,3ritk,irod}, *ki-lát*₁, *ki-látszik*_{1ritk}, *ki-le-s*₁, *kilevelez*₂, *ki-lóg*_{3átv,biz}, *ki-lógat*, *ki-lóp*₁, *ki-lő*₁, *kiment*₁, *kime-*

részkedik, kim u t a t₁, kin é z_{1,2,3tm,átv,ritk} kinevet_{2ritk} kióvakodik_{nép} kiöklöz_{1rikt,2sp} kiönt₆ kipanancsol_{1,2ritk} kiperzsel₂ kipillant, kipisszeg, kipofoz, kipucol_{2átv,biz,3arg} kipufog, kipsztl_{4ritk,rég} kiröhög_{3ritk} kiségit_{1,2} kiséprűz, kisűg_{1ritk} kisüt_{7,11} kiszabadít_{1,2,3} kiszaglász_{3ritk,4átv?} kiszagol_{3átv,biz} kiszabadul_{1,2,3} kiszegél₁ kiszegez₁ kiszól_{1,2} kiszolgál_{6nép} kiszólt_{1váb} kiszorít₂ kiszorul₁ kiszúr_{2ritk} kitalál₂ kitáncol₁ kitáncoltat, kitanul_{5biz} kitámogat, kitapsol₁ kitekeredik_{3ritk} kitekinget, kitekint_{1,2ritk} kitérdel₂ kitérdeltet, kitérdel, kiteremt_{nép2} kitessékel_{1rég,gúny1} kitisztl_{8nép,rossz} kitilt₁ kitud_{2átv,rég} kiutasít_{1,2} kiül₁ kiültet₁ kiüzen_{1,2} kivackolódik₁ kivágyik, kivakkant_{1ritk} kiver₅ kiverelkedik₂ kivergődik₁ kivetít₁ kiviláglik_{1rég} kivilágít_{1,2} kizár₁.

A1Mhely1: FÖLDRAJZI TERÜLET, LAKHELY, OTTHON, ORSZÁG TARTÁLY. — LAKOFF—JOHNSON gondolatmenetét idézve (i. m. 29) azokat a természeti és mesterséges képződményeket, amelyeket nem vesz körül egyértelmű fizikai határ, gyakran virtuálissal látjuk el, s belsővel, határoló felülettel rendelkező tartályként képezzük le tudatunkban: *a határban dolgozunk, ligetben sétálunk, utcában lakunk*. Sietek megjegyezni, ez nem minden nyelvben, kultúrában történik azonos módon. Az egyes nyelvek ugyanannak a helyzetnek a konceptualizálására és nyelvi konstruálására ugyanis más-más konceptualizációt alkalmazhatnak. Gondoljunk csak a prepozíciók idegennyelv-tanulásunkat megkeserítő különbözőségeire (pl. *erdei tisztáson* — ang. *in the clearing*), de az is előfordul, hogy ugyanannak a helynek kétféle leképzése is lehet: *udvarban, udvaron, utcában, utcán*.

A határoeltsággal együtt járó védettség, a határolt helyek birtoklásának lehetősége inspirálhatta tágabb és szűkebb lakhelyünk (világ, ür, otthon, falu, város, ország) zárt belső térként való felfogását. (Saját országunk eltérő toldalékolásának okairól I. SZILÁGYI N. SÁNDOR, *Hogyan teremtsünk világot?*: <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagy1>. 28.) Amikor azt olvassuk például, hogy *a grófnő kora hajnalban kilovagolt*, a *ki* jelentését az otthonán, birtokán túli területtel azonosítjuk; akiket *kitelepítenek, kiüldöznek*, otthonukból, házájukból kerülnek ki; ha *kiúszunk, kihajózunk* ugyancsak tágabb értelemben vett lakóhelyünkől távolodunk el. Az a), b) mondatok például meggyőzően mutatják, hogy az argumentumok miképpen változtatják meg ugyanannak az igének a jelentését: a *kiúszik* másik — víz, tenger, tó — határolókkal nem az otthontól, lakhelytől való távolodást, ellenkezőleg, az ahhoz való közeledést vagy a vízből történő kijutást jelöli: a) *Jól kiúszott (a tengerbe)*; b) *A magas hullámok miatt kiúszott (a partra)*.

A prototipikus A1a csoportosulás igéi nagyrészt előfordulhatnak e metaforikus argumentumtípussal is, de kiemelhető néhány tucat olyan alak, amelyet a szótár is jellegzetesen ide tartozónak mond. Ezek általában — a metafora nyilvánvalósága miatt — határoló nélkül épülnek mondatba. Jelentésüket kijutásként értelmezzük ugyan, de a fentiekből következően a valóságban az általuk tükrözött mozgás egy ponttól, helytől való távolodás csupán: *kiáll₄, kibújdosik_{rég,váb}, kicsap_{4nép}, kicsapong_{1rég,2}, kiénekel_{2táj}, kiépít₁, kivez₁, kifolyik_{2átv,ritk}, kifut₇, kigyalogol₁, kihajóz_{1ritk}, kihajózik_{1,3}, kihajt₁, kihajtat_{3,8}, kiindít_{ritk}, kikerget_{2átv,biz}, kikocsizik₁, kilátogat, kilop_{2ritk}, kilovagol₂, kimegy₆, kinyargal, kirajzik_{1,2átv}, kirobog_{1,2}, kirohan_{2rég,3átv}, kiront_{2ritk,3átv}, kiruccan_{1,2átv,ritk}, kirukkol_{1elav}, kistbol_{biz,sajtó}, kisöpör_{3átv}, kistájgerol, kiszáll_{6átv,rég/a síkra}, kiszivárog_{3átv}, kiszöktet_{2irod}, kitelepedik_{2ritk}, kitelepít_{1,2}, kitelepül_{1,2,3}, kitilt₂, kitoloncol, kitoloncoz, kiúszik₂, kiutazik₁, kiüldöz, kiüget, kiültet₂, kiűz, kivágtat₂, kivándorol, kivonul_{2,3,4}, kivevényel, kivisz_{2közg,4}, kizsuppol*. A *kicsap, kicsapong, kiszáll* régi alakok még őrzik a védett területekről (tábor, falu) történő kivonulások, portyázások képét.

A1Mh2: A KÖR TARTÁLY. — A kör platóni és neoplatonikus spekuláció által legtöbbször kételesebb formának ítélt, a legkülönbélebb vallásokban, hiedelmekben számos mágikus szimbólummal felruházott forma. A köríven belüli tér tartályként képződik le tudatunkban: a papírlapon levő *körbe* rajzolhatunk motívumokat, ami aztán a *körben* lesz, a gye-

rekek a *körben állva* számolják ki társukat stb. Ugyanez elmondható a többi síkidomról (*téglalap, négyzet*), de egy pontra, helyre is rávetíthetjük a tipikus BENT hely jegyeit, jelen esetben háromdimenziós kiterjedését: aki nem mozog, *egy helyben áll*, az egyenesek *egy pontban* találkoznak, következésképpen *kiindulnak, kifutnak* onnan. A terjedést, terjesztést kifejező alapigékkel a *ki* érthető módon a T-ok több irányba történő mozgását jeleníti meg: *az utak a térről indulnak ki minden világtáj felé*. Ilyenek: *kiindul*_{2átv,3átv}, *ki-sugárzik*_{3átv}, *kitereget*_{3nép}, *kiterjed*_{1,2átv,3,4átv}, *kiterjeszkedik*_{1,2,3átv}, *kiterjeszt*_{1,2,3ritk}.

Konceptuális vegyítés eredményeként jöhettek létre az 'egy helyben, meghatározott körön belül maradás' kifejező, főleg állatokkal kapcsolatban használt olyan szavak, mint a *kicövekel*₂, *kikaróz*₁, *kiköt*_{1,2,6átv}, *kikötöz*₁, *kiköttet*, *kipányváz*_{1,2ritk}, *kiver*_{8ritk}.

*A1Mh3: A KÖZPONT BENT VAN, A PERIFERIÁLIS HELYEK KINT VANNAK. — Ennek a szerintem sűrűn használt orientációs metaforának az a fizikai, társadalmi és kulturális tapasztalat lehet az alapja, hogy a fontos, irányító intézmények, épületek stb. általában a védett, bent lévő helyekre kerültek. A gyárközpontból *kimennek* az üzemekbe, a minisztériumból és általában minden hivatalból *kiküldik* az értesítéseket. A velük álló igék zöme teljes szintagmával is beépülhet a mondatba, de jellemzőbb, hogy a térbeli határoló nincs jelen: *Mivel nem volt pénz, kirendeltek mellé (a központból) egy ügyvédet. Már kiküldték (a központból/a hivatalból) az értesítéseket*. Az alapigék jelentésétől függően disztributív jelentés is társulhat hozzá (pl. *kikézbésítette a leveleket*): *kiad*_{2,6,7,8,9}, *kiadat*₂, *kiadományoz*_{rég,hiv}, *kiállít*_{6,7}, *kiértésít*_{hiv}, *kifizet*₇, *kifut*₂, *kihelyez*_{2,3}, *kihitelez*, *kihív*₁, *kiigényel*, *kihord*₂, *kihoz*_{4átv,sajtó}, *kijelentkezik*_{2ritk}, *kijön*_{7biz}, *kikap*₂, *kikér*₂, *kikerül*₈, *kikézbésít*_{biz}, *ki-kölcsönöz*_{1,2}, *kiközvetít*, *kiküld*_{2,3,4}, *kikerül*, *kimegy*_{5,9ritk}, *kinyer*₁, *kirendel*_{1,2jogb}, *kiró*_{hiv1,2,3}, *kisürget*_{biz}, *kiszáll*_{4hiv}, *kiszolgált*_{2,3hiv,4átv}, *kitelefonál*, *kiutal*, *kiutazik*_{2,3}, *kivált*_{2,3}, *kivesz*_{2,8,átv,9,10}, *kivisz*₃, *kivonul*₅.

B) A2 csoport: Tartály, edény jellegű BENT helyekkel álló igék. — Ebben a családban a H valamilyen szorosabb értelemben vett tartályszerű tárgy, melynek nyílása van vagy egy oldalról nyitott (doboz, szekrény, táska stb.), az alapigék általában mozgást, helyváltoztatást fejeznek ki (*vesz, rak, mer, folyik, locsosan*), a T-ok tárgyak, dolgok, anyagok. Az első igecsoporttól nem csupán e tulajdonságaik választják el őket, hanem a szintaktikai viselkedésükben és ezzel összefüggésben a jelentésükben megmutatkozó új vonások is.

a) Egyfelől megjelenhetnek kijutást, kijuttatást kifejező teljes szerkezetekben. Ilyenkor a mozgást végző T-ok, azaz az alanyok vagy tárgyak az igekötős igék által leírt cselekvések, történések eredményeként vagy ténylegesen kijutnak, kikerülnek az elativusraggal jelölt tartályszerű helyről, vagy túllépik annak határait: *A víz kiömlött a pohárból.; Kipakolja a ruháit a szekrényből.*

b) Áttetsző perfektív szerkezetek — metonimiák. Megtörténhet azonban az is, hogy kötöttebb, kétagú szintagmát alkotnak, melynek létrejöttét a (3a), (3b) mondatok segítségével követhetjük nyomon: az első mondat *honnan?* kérdésre válaszoló *vagonból* H-ja a b)-ben tárggyá lesz (*a vagonokat*), miközben az eredeti tárgy (*a szenet*) funkcióját veszve törlődik.

(3) a) *ki Vtranz* (mozgás) + N_{Iacc} + N_2 *tartály-ból/-ből*

A munkások kirakták a szenet a vagonból.

b) *ki Vtranz*. (mozgás) + N_2 *tartály acc.*

A munkások kirakták a vagonokat.

Az igekötő grammatikalizációjának útját tekintve meghatározó változás, az elativusragos bővítmény mondatbeli felértékelődése, tárggyá válása a cselekvésnek a tárgyra

történő magasabb fokú ráhatottságát eredményezi. (A tranzitivitás fokát tekintve teljesebb tárgy megjelenése és a perfektív aspektus kialakulása közötti összefüggésekről bővebben: HORVÁTH KATALIN, Transzformációs csoportok a magyarban. NytudÉrt. 115. sz. 1983.; SZILI KATALIN, A tárgyasság morfoszintaktikai összefüggései a magyar nyelvben: Nyr. 2000: 356—69). A kognitív értelmezés szerint a leírt szintaktikai mozgások, a tartalom (*a szén*) felcserélése az azt magába foglaló konténerrel (*vaгон*) metonímiát eredményez. A fogalom klasszikus meghatározását kissé átíró LAKOFF—JOHNSON szerzőpárost idézve (i. m. 35) a metonímiának elsődlegesen referenciális szerepe van ugyan, de a beszélő attitűdjének kifejezését is szolgálja. Megtehetjük ugyanis, hogy miközben az egyik entitást a másik helyébe állítjuk, a vonatkoztatott dolog, tárgy specifikus jellemzőit állítjuk a középpontba. A *néhány jó fejre van szükségünk* kifejezésben például az egész, azaz az ember helyett azért ezt a testrészét választottuk, mert az ember értelmi képességeit akartuk középpontba állítani, nem például fizikai ügyességét (*elkelne még néhány kéz*). Esetünkben a „csere” tartályt érintő változások előtérbe állítását jelenti a tartalmának rovására.

De akármilyen szempontból nézzük is a változást, azonosítható-e egyértelműen az igekötő perfektíváló funkciójának kialakulásával, miként azt J. SOLTÉSNÁL látjuk? Megítélésem szerint nem, mert a redukálódott tranzitív és a háromtagú teljes szerkezetek szintaktikai-szemantikai viszonya itt még áttetsző: a szóban forgó szintagmák kommunikációs céljainktól, a kontextustól függően egymás mellett élhetnek, egymásba alakíthatóak. A metonímiát eredményező szintaktikai műveletek jelen esetben tehát az irányjelentés és a grammatikalizált funkció közötti átmenet képzésének eszközei. (Tesztem szerint a *-gal megjelölt formákat e kétarcúság, a teljes és transzparens perfektív szerkezetekbe való beleépülés, más szóval a metonimikus megjelenés képessége jellemzi.) Hozzáteszem, hogy akcióminőség-felosztásokban ezek zöme a totális akcióminőség típusba kerülne, de vannak a csoportban disztributív alakok is (*kimer*, *kihord*) (A. V. BONDARKO, Aszpektualnoszty. In: Tyeorija funkcionalnoj grammatyiki. Leningrad, Nauka, 1987. 73—9): *kiárad*₁, *kiáraszt*₁, **kiás*₄, *kibillen*₂, *kibillent*₁, **kiborul*_{1,2áv}, **kiborít*₁, **kiborogat*_{ritk}, *kicsepeg*, *kicseppen*_{1,2áv,biz}, *kicsordul*_{1,2,3áv,irod}, *kicsorog*_{1,2}, *kicsurran*, *kidagad*₂, **kidönt*₂, *kiég*₈, *kiéget*_{3,6}, *kienged*₃, *kiereszt*₁, *kieszik*₂, *kifreccsen*, **kifogy*_{1,2,3}, **kifolyat*, *kifolyik*_{1,2áv,ritk}, *kifordul*₁, *kifordít*₂, *kiforr*₂, **kiforráz*, *kifől*, *kifröccsen*, *kifröcsög*, *kifut*₆, **kigolyóz*₂, *kihajt*_{2ritk}, *kihány*₁, **kihörpint*, *kihúz*_{4ritk}, **kiszik*, *kikel*_{1váb}, **kikanalaz*₁, *kikandikál*_{2áv}, **kikapar*_{1,2,3áv,ritk,biz}, *kiken*₃, *kikerül*₉, *kikészít*₁, **kikotor*_{1,2áv,biz}, *kiloccsan*, *kilocsog*_{1,2áv,biz}, *kilocsogtat*_{ritk}, *kiotytyan*, *kilop*₁, *kiöttyen*_{1,2ritk}, *kiöttyent*, *kiöttyög*, **kilő*_{2,5áv,ritk}, **kimártogat*, *kiolvas*₄, **kiönt*_{1,2áv,irod}, **kimer*, *kimázol*_{2ritk}, **kimerít*₁, *kinéz*_{4áv,tréß}, **kinyal*_{1,2áv,biz}, **kiömlik*_{1,2áv,vál,3áv,sajtó}, *kiözönlik*_{1ritk}, **kipakol*_{1,2,3áv,biz}, *kipárológ*_{1,2áv,3áv,ritk}, *kipotyog*, *kipottyán*_{1,2áv,biz}, *kipöcköl*₁, *kipumpál*, **kirakodik*_{1,2,3áv,ritk}, **kirámol*_{1,2ritk,biz}, **kirak*_{1,2}, *kiráncigál*, *kirángat*, *kiránt*, **kisöpör*_{1,2}, *kiszámol*₁, *kiszúr*_{3ritk,biz}, *kiszéd*₁, *kiszedeget*, **kiszív*_{1,2rég,3,4,5áv,rossz}, *kiszivárog*₁, *kiszivattyúz*, **kiszop*_{1,2}, *kiszorít*₁, *kiszóródik*, *kiszór*_{1,2rossz,3ritk,költ}, *kiszökik*₂, **kitálat*₁, *kitódul*₂, **kitölt*₁, **kitöröl*_{1,2,5áv,váb}, **kiüresít*, **kiürít*_{1,3,4}, **kiürül*, *kivagonoz*_{ritk}, **kiver*₂, *kivesz*₁. (*A kiemelt szó töve maga a határoló.)

A2Mta: TARTÁLY m e t a f o r á k . — A tartály jellegű tárgyak mint forrástartományok többféle konceptualizációs folyamat alapjául szolgálnak.

A2Mta1: AZ ÁLLÁS, MUNKAKÖR TARTÁLY. — A munkakörünket, munkahelyünket — minden bizonnyal a hely és kör érintett metaforizációjának hatására — tartályként képezzük le a tudatunkban. Aki dolgozik, *állásban van*, a katona *szolgálatban van*, mindnyájan valamilyen *munkakörben*, *pozícióban dolgozunk*, következésképpen kényszerű vagy önkéntes álláselhagyásunkat kikerülésként éljük meg, s így is tükrözzük a nyelvben: *Szegény Jánost kipenderítették (az állásából)*. Ide tartoznak a következők: *kibillen*_{3áv,biz}

*kibillent*_{2átv,biz}, *kihajít*_{3átv,biz}, *kikopik*_{3átv,ritk,biz}, *kilép*_{5átv}, *kilök*_{2átv,biz,3}, *kiöregedik*, *kimozdít*₂, *ki-nyír*_{2átv,biz}, *kipenderedik*_{2átv,biz}, *kipenderít*_{biz,rossz}, *kipiszkal*_{2átv}, *kirak*_{3biz,rossz}, *kirepít*_{2átv,biz,3ritk}, *kirúg*_{4átv,durva}, *kitessékel*_{2ritk,rossz}, *kitesz*₄, *kitúr*_{2átv,biz}, *kiváogat*_{2átv,biz}, *kivénül*₂.

A2Mta2: A TEVÉKENYSÉGEK TARTÁLYOK. — A metafora feltehetőleg jóval több jelentés ihletője, mint amennyit a szótár említ (*kiesik*₆, *kikapcsol*_{2,3műsz,4átv,ritk,5átv,6}, *kikapcsolódik*, *kiszorul*_{2átv}, *kiüt*₂, *kizökken*_{2átv}, *kizökkent*), hiszen létét számos kifejezés igazolja: ha intenzíven dolgozunk, *nagy munkában vagyunk*, akadnak olyanok, akik *örömüket lelik az ablaktisztításban*, a tevékenységekbe *belekezdünk*, *indulóban*, *elmenőben* vagyunk stb. A munkafolyamat befejezését, abbahagyását ebből következően valamely tartályból való kilépésként is megjeleníthetjük: *a látogató kizökkentett a munkából*.

A2Mta3: AZ ÁLLAPOTOK/ÉRZELMEK/BAJ TARTÁLY. — Az alcímbe szereplő elvont fogalmak metaforizációjára szépszájú példa utal nyelvünkben is: *a szerelem mély verem*, tartja a szólás, kritikus körülményeket tapasztalván *kétségbe esünk*, tavasszal pedig általában *szerelemben*.

Az e vonzatokkal előforduló igék egy része a teljes háromtagú szerkezetekbe is beépíthető, ahol van mozgást végző T (a visszaható névmási tárgy vagy egy más személyt jelölő tárgy), az elativusragos H pedig valamely állapot, érzelem, probléma (néha az ige kifejezte változással ellentétes állapot): *kikúrálja magát a náthából*; *kijózanodik a (részszegegből)*. Megjegyzem, az első alak az A3aMet2 pontban tárgyalt metaforával éppúgy magyarázható: *kikúrálta a náthát (magából)*. Ide helyeztem az elativusi vonzatot locativusra felváltó *kiigazodik* szót is. Itt találhatóak: *kiborul*_{2átv,arg}, *kiborít*, *kievickél*_{2átv}, *kigyógyít*_{1,2átv}, *kigyógyul*_{1,2átv}, **kihever*_{1,2átv}, *kihoz*_{9átv}, *kijózanít*_{1,2átv}, *kiigazodik*, *kijózanodik*_{1,2átv}, *kijön*_{15,16átv}, *kikászalódik*_{2átv}, **kikezel*, *kikupálódik*_{nép,biz}, *kikúrál*, *kiábol*_{2átv}, **kimagyaráz*_{1,2}, *kimagyarázódik*, *kimászik*_{2átv,biz}, *kimenekül*_{2átv}, *kivackolódik*_{2átv,gúny}, *kivág*_{8átv}, *kivakaródik*_{2tréf,3átv,biz,gúny}, *kiver*_{6átv}, *kivergődik*_{2átv}, *kivetkőzik*_{3átv}, *kivetkőztet*₁, *kivisz*_{7átv}, *kizökken*_{2átv}, *kizökkent*. (A *-gal jelölt alakok kötött szerkezetben fordulnak elő.)

*A2Mta4: AZ IDŐ TÉR

A CSELEKVÉSEK TÁRGYAK, AMIK KITÖLTIK A TERET. — Az első metaforát a HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER szerzőhármastól kölcsönöztem (B. HEINE — U. CLAUDI — F. HÜNNEMEYER, Grammaticalization: A Conceptual Framework. Chicago, University of Chicago Press, 1991.). Csak néhány, a metaforát a nyelvünkben is megidéző kifejezések közül: *benne vagyunk az időben*; *időben vagyunk*, *kifutunk az időből*. A két metafora összekapcsolódására több tucatnyi, sajátos jelentésű ige alapján következtettem. Ezek azt fejezik ki, hogy a T-ok (az igében megnevezett cselekvések) kitöltik a H, azaz a szerkezetben megadott idő-tartályt. A *Péter kidolgozta a 8 órát* mondat alánya, Péter 'a tárgyban megnevezett idő határáig', a 8. óra utolsó percéig végezte munkáját; aki *kitölti a katonaidejét*, az a szükséges ideig szolgál. Példák: *kiáll*_{II,1,2,3,4átv,5}, *kibír*_{1,2,3,4,5}, *kibőjtöl*_{biz}, *kidolgoz*_{3biz}, *kiélvez*, *kifőz*₄, *kihallgat*_{3rég}, *kihord*_{4,5}, *kihúz*_{1,3}, *kijár*₁, *kijátszik*₃, *kikoplal*₂, *kiszolgál*_{4,5rég}, *kitart*_{3,8}, *kitelel*_{1,2}, *kiteleltet*_{1,2ritk}, *kitelik*₂, *kitölt*₅, *kiül*_{3ritk,4rég}, *kivár*_{1,2}, *kivív*₁.

Ha az alapigében kifejezett cselekvésnek nem az időbeli határaitra helyeződik a hangsúly, hanem annak módjára, BONDARKO minőségi rezultativitásról szól (BONDARKO i. m. 78). A 'pontosan, alaposan', a 'kívánt mértéken felül', a 'határpontot túllépve' tartalmak az alábbi igékben lelhetők fel: *kidicsér*_{biz}, *kidolgoz*_{1műsz,2}, *kiéhezik*_{1,2átv,biz}, *kielemez*, *kiérdemel*, *kiértékel*, *kifejt*_{5átv,6sajt}, *kifinomít*_{1,2átv,3átv}, *kifinomodik*, *kifüstöl*_{3ritk}, *kiismer*₁, *kikeres*_{2ritk}, *kikészít*_{2műsz,4ker,rég}, *kimosakodik*₁, *kimosdik*₁, *kiöltözik*₂, *kiöltöztet*_{1,2}, *kimunkál*_{1,2}, *kitanulmányoz*.

A3: Testek vagy anyagok mint BENT helyek. — Eme igen népes, alcsaládokra bomló csoportosulás igéit az köti össze, hogy vonzatuk a testek változatos megjelenésmódjai közül valamelyik. Az emberi test, mint elemi térélményünk, a körü-

löttünk lévő világegyetem kiindulópontja, viszonyítási alapja, a bent—kint képzeink alapforrása, LAKOFF—JOHNSON szép gondolatmenetét idézve: „Each of us is a container, with a bounding surface and an in-out orientation. We project our own in-out orientation onto other physical objects that are bounded by surface. Thus we also view them as containers with an inside and outside” (i. m. 29).

A3a: Emberi vagy állati test BENT helyekkel kapcsolódó igék

a) Teljes szerkezetek — a testből való kikerülés, kijutás, kijuttatás kifejezése. — Az ige és főnévi vonzata alkotta teljes szerkezetből általában a H, a ’magából’, ’a kezéből’, ’a (megnevezett) személyből’ elem hagyható el (ami nem azonos a grammatikai törléssel): **kiV + Nlacc + (N2 = magából/valakiből)** → *kiöklendezte (magából) az ételt; kioperálták belőle a daganatot*. L. még: *kibontakozik₁, kiborotvál_{1,2}, kicsap_{1ritk} kicsúszik₁, kidob_{4átv}, kidolgoz_{5átv,biz,túlzó} kiéget_{5orv,11átv,vál,kiejt1}, kienged₂, kiereszt₃, kiesik₂, kieszik_{6átv,nép}, kifejt_{4átv}, kifejtődik_{2átv,rég,kölb} kigördül_{2váb}, kihajt₃, kihajtat₃, kihány₃, kiirt₃, kiizzad_{2,3átv,4átv}, kiizzaszt, kihajt_{3,5átv}, kihajtat₃, kihull_{2,3}, kijön_{3,5biz}, kikérezkedik_{2átv,ritk}, kikíváncozik_{2átv,3átv}, kiköhög₁, kiköltözik_{3átv,kölb} kiköp₁, kilehel, kilélegzik, kimutat_{2,3átv}, kinéz₉, kiomlik_{1váb}, kiokád_{1,2átv,irod} ****kiolvas_{5nép}, kioperál, kiöklendez, kiöl_{3orv}, kiölt, kiont₁, kipenderül₂, kiperdül₂, ****kipofoz₂, kiragad₁, kirepül₂, kirepül_{5átv}, kireked_{1ritk,biz}, kirókáz_{biz}, kiröppen₂, kisír_{5átv}, kiserked_{1,2}, kiserken, kiszakaszt_{nép4}, kiszakít₇, kiszalad_{3átv,ritk}, kitép₂, ***kitipor₂, kitol_{3ritk,rég}, kitombol₁, kiújul, kiürít_{2biob}, kiürül_{2biob}, kiver₁, kivesz₃, kivezet_{4átv}, kizavar_{2átv} (**vegyítéssel létrejött forma).*******

b) Metaforikus kikerülések, kijutások. — (Nagyrészt) teljes szerkezetben megjelenő alakok.

*A3Met1: A TESTEK, TESTRÉSZEK HELYE TARTÁLY. — Az alábbi igék elkülönítését a látszólag közeli előbbi csoportosulástól többek között az indokolja, hogy jelentésük más, a jelen metaforában megfogalmazott helyfogalmat feltételez. A mozgást végző tárgyak itt ugyanis nem a testbe kívülről bekerült dolgok, annak „passzív” részei, hanem önmaguk is mozgást végző testrészek, melyeknek megvan a maguk helye a testünkben (kéz, láb, boka). Elfoglalt helyüket a nagy TEST-TARTÁLYban lévő kisebb tartályokként fogjuk fel, így ha elmozdulnak, azt kikerülésnek tekintjük és akként is jelenítjük meg: *kificamítja a bokáját (a helyéből)*. Természetesen ha kiszélesítjük a T-ok körét általában a testekre, jóval több ige köthető a metaforához. A növények, fák, virágok stb. például a FÖLD-TARTÁLYban gyökeredznek, ha elkerülnek onnan, az a nem nyelvi és nyelvi világban egyaránt kijutás — *kidőlt a fa (a földből/a helyéből)* —, s érthető módon legtöbbször a növények megsemmisítésével, pusztulásával egyenlő: *kinyír, kiég, kivág*. (Az A3c alcsoportba is helyezhetők.) A kiemelt alakok (általában hiányzó) ’elfoglalt helyéből, pozíciójából’ jelentésű határolóiknak köszönhetően kifejezhetik a helyes útról való letérést, a cselekvések helytelen, rossz irányát: *kilengést, kihágást követ el*. Vö. még: *kibicsaklik₁, kibillen₁, kibillent₁, kicsap_{9,10}, kicsavar_{1,3átv,biz}, kidől₁, kidönt_{1,3átv,ritk,biz}, kiég₅, kiéget₂, kifagy_{1,4}, kifarol_{2nép}, kificamít_{1,2átv,ritk}, kificamodik_{1,2átv,biz}, kifordul_{3,6}, kiforgat_{1,4átv,5átv,biz}, kifűrész₂, kifűz₁, kigyomlál_{1,2,3átv,irod}, kih á g _{ritk,1,2átv,3biz,tréf} kihajt₆, kihoz_{9átv}, kikapál, kijár_{3táj,4,10}, kil e n d í t _{1,2átv,ritk} kil e n d ü l, kil e n g _{1,2átv,biz,tréf} kil é p _{7átv} kil ó d í t ₂, kil ó d u l ₂, kimarjít_{1ritk,nép}, kimarjul_{1nép}, kimegy_{10biz}, kimozdít₁, kimozdul₃, kinyír₁, kinyű_{1nép,2átv,táj} kiönt_{1n}, kipállik₂, kipattan₁, kipattant₁, kipattog_{1,2,3}, kiperdül₁, kiperzsel_{3átv}, kirándít, kirothad₁, kirúg_{1,26nép}, kis i k l a t, kis i k l i k _{1,2,3átv,4átv} kisül₂, kisüt₅, kiszakad₂, kiszakaszt_{nép1}, kiszakít₂, kiszalad_{2átv,ritk} kised_{2,4biz}, kitép_{1,3átv} kitépedel, kitepeget, kitermel₂, kitol₂, kitör₂, kitöredez₁, kitörök₂, kitúr_{1,2átv}, kiugrik₆, kiváj₁, kivág₄, kivagdal_{4ritk} kiver₁, kivet₄, kiz ö k k e n ₁.*

A3aMet2: A FIZIKAI, EMOCIONÁLIS ÁLLAPOTOK AZ EMBER-TARTÁLYBAN BENNLÉVŐ ENTITÁSOK. — Annak, hogy a fizikai fájdalmat, a pszichés állapotokat a testünkbe be-

költöző, bejutó, ott megállapodó vagy ide-oda járkáló dologként, szubsztanciaként azonosítjuk, ugyancsak több nyoma van a nyelvünkben: *belenyilallt a hátamba*, panaszkodunk, hogy a fájdalom *áthúzódik/jár* egyik testrészünkből a másikba. A *ki* megszűnésük, eltűnésük megjelenítője: *kimegy a fejünkből* a fájás, ha úgy tartja kedvünk, *kitáncoljuk/kiírjuk magunkból a bánatot*, a középkorban *kiűzték* a szerencsétlenekből az *ördögöt*, a *megszállottságot*, az *őrületet* stb. Tagjainak strukturális jellemzőit tekintve meglehetősen szélsőséges csoportosulás. Előfordulhatnak teljes szerkezettel — l. az előző példákat —, de hiányozhat belőlük a 'magából' határoló (*kimutatja érzéseit*), megjelenhetnek kötött alakzatokban: *kitombolja magát*: 'kitombolja magából a dühöt'. Néhány ige feltételezi A SZÍV AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA metafora meglétét is: *kihalt a szívéből minden érzelem*, *kihunyt a szívéből a láng* stb. Vö. még: *kiábrándít*, *kiábrándul*_{1,2,3}, *kiáll*₆, *kiárad*_{2,3a}átv,irod, *kiáraszt*₂átv, *kicsal*₅, *kiég*₁₁átv, *kifakaszt*₃átv, nép, *kifakad*₄átv, *kifejt*₅átv, *kifúj*₄átv,5átv, *kihal*₄átv,váb, *kihamvad*₂átv, *kihuny*₃átv, *kihúz*_{7,8,9}átv, *kiír*₇ritk,irod, *kiirt*₄átv, *kikel*_{4a}átv, *kiken*₄nép, *kikéredzke-dik*₂átv,ritk, *kikíváncozik*₃átv, *kilát*₃táj,irod, *kimegy*_{4,12}átv,13átv,12átv, *kimutat*₃átv, *kinéz*_{9,5}átv,biz,8,11,2rég,kölb, *kinevel*_{1,2,3}, *kinevelődik*_{1,2}, *kiont*₂átv, *kiöl*₄átv, *kiönt*₃átv, *kiprovokál*, *kitáncol*₄, *kitombol*₁₂ritk, *kitölt*₆, *kiütközik*_{1,2}átv, *kitör*_{11,2}átv,3,4átv,5átv, *kiver*_{2,3}átv,6átv, *kiváltódik*, *kiszeret*, *kivetít*_{2,3}átv, *kivetít*_{2,3}átv, **kisajtol*_{1,2}átv,irod, *kirobban*₂átv, *kisugároz*₃átv,váb, *kiszakad*₅átv, *kiszól*₃átv,ritk,nép, *kiüt-közik*₂átv, *kivásik*₂átv,ritk,biz, *kiver*_{2c,3}átv, *kivet*₃átv, *kivetít*₂.

A3aMet3: TUDÁS, A TITKOK A TEST-TARTÁLYBAN BENNLÉVŐ ENTITÁSOK. — A titoktartó ember *magában tartja a titkát*, következésképpen *ki kell belőle szedni*. A *kierőszakol*, *kifaggat*, *kihallgat*_{1,4}, *kikérdez*₁, *kiszéd*₆átv,biz, *kiszorít*_{1,a,2,d}átv, *kiszorul*₂átv, *kitálat*₃átv,biz, *kiugrat*₃átv, *kivall*_{ritk,irod}, *kivallat*, *kiver*_{2c}, *kivesz*₁₂ szavakban köthető a *ki* funkciója ehhez a metaforához. A kiemelték teljes szerkezettel, a többi grammatikalizáltabb, a T-t elhagyó, a H-t felértékelő szintaktikai formával épül a mondatokba: *kivallatta a gyanúsítottat*.

A3aMet4: AZ EMBER TULAJDONA AZ ŐT KÖRÜLVEVŐ TARTÁLY. — A B. HEINE — U. CLAUDI — F. HÜNNEMEYER szerzőhármassal által azonosított metafora szerint a hozzánk tartozó javak, a tulajdonunk a bennünk élő kép alapján képzeletbeli teret alkotva vesznek körül bennünket: ha szerencsénk van, *gazdagságban, jólétben élünk*, ellenkező esetben *tisztes szegénységben tengetjük napjainkat*. Ebből következően ha elveszik értékeinket, kimozdítanak a tulajdonunk által körénk font körből, tartályból, *kirabolnak bennünket*, *kizárnak bennünket a vagyonunkból/örökségünkből*. A *honnan?* kérdésre válaszoló H-k nagyjából nem jelennek meg az ige mellett, aminek oka evidens, általános voltuk: *kisemmizte a testvérét (mindenéből, vagyonából)*. Ha a javakat az emberben lévőknek tekintjük, tehát a birtoklást az előző alcsoport metaforájához hasonlóan képezzük le, az elativusi *-ból/-ből* rag helyébe a tulajdon csatolt, külső voltát jobban tükröző ablativusi *-tól/-től* is léphet: *kicsalja a pénzt az apjából* → *apjától*. Több totális ráhatást kifejező formát találunk köztük. L.: *kiad*_{11,1,3,4,5}, *kibérel*, *kicsal*₂, *kicsikar*_{1,2}, *kicsiklandoz*₂átv, *ki-eszik*₃tülz,rossz,átv,biz,6átv,ritk,biz, *kifizet*_{1,2,3}, *kiforgat*₂átv,3átv, *kifej*₃átv,biz,rossz, *kierőszakol*, *kifiruncvancigol*₁, *kiforgat*₂átv,3átv, *kifoszt*_{2,3}, *kiforszíroz*, *kigombol*₂tréf,biz, *kigombolkozik*₂átv,biz, *kihúz*₉, *kikényszerít*₂átv, *kikér*₄elav,5, *kikopik*₂átv, *kikönyörög*, *kinulláz*_{1,2}átv,ritk, *kipanamáz*_{biz}, *kirabol*_{1,2}átv,3átv,ritk, *kisajátít*₁hiv,2rossz, *kisemmiz*_{1,2}váb, *kisrófol*₂átv,biz, *kiprésel*₂átv,3átv, **kisajtol*_{1,3}átv, *kisír*₃, *kisürget*, *kiszipolyoz*, *kiszurkol*₃, *kitagad*₁, *kitud*₂át,rég, *kiuzsoráz*_{1,2}, *kivasal*₂átv,biz, *kivetkőztet*₂átv,ritk, *kizár*₃átv, *kizsákmányol*_{1,2}ritk,vál,3ritk, *kizsebel*_{biz,1,2}, *kizsarol*_{1,2,3}átv.

Egynéhány ige arról vall, hogy nemcsak a tulajdonunkat konceptualizáljuk a bennünket körülvevő tartályként, de magunk és mások körül is egy teret képzelünk el. Ennek határain kívül való maradást, kívül tartást fejezik ki a *kivéd*₁, *kikerül*_{1,2,3}átv,4átv, *kicselez*, *kiparíroz*_{1,2}átv,ritk, *kitáncol*₂átv,ritk, *kitér*_{1,1}, *kitérít*_{1,3}átv,rég.

c) Kötött metaforikus szerkezetek

A3aMet5: A VITALITÁS, A KREATIVITÁS ANYAGOK, AMELYEK AZ EMBER-TARTÁLY TARTALMÁT ALKOTJÁK. — A BRYGIDA RUDZKA-OSTYN által összekapcsolt (i. m. 221) metaforákhoz rendelhető igék egyik csoportjában az igekötő szaturatív akcióminőség-kifejező szerepéről szól a szakirodalom, mégpedig egységesen, ami elég ritka jelenség az akcióminőség-meghatározásokban. Szaturatív avagy telítettséget kifejező akcióminőségről akkor beszélhetünk, ha „a cselekvés, folyamat eléri telítettségi fokát... Morfológiai jele a *ki* igekötő és a *magát* visszaható névmás”, jegyzi meg KIEFER (KIEFER FERENC—LADÁNYI MÁRIA, Az akcióminőség. In: Strukturális magyar nyelvtan 3. Bp., Akadémiai Kiadó, 2000. 478). A jelentés kialakulásának magyarázata rendszeremben: a *magát* reflexív névmási tárgy szintaktikai felértékelődéssel, az elativusragos 'magából' H-ból lett, a véglegesen törlődött T helyét pedig a főként fizikai, lelki állapotot jelölő *fáradtság*, *erő*, *energia*, *negatív émociók* stb. szavak tölthették be: *kialussza magából* (a *fáradtságot*) → *kialussza magát*. Vö. még: *kialszik*_{II,1}, *kibámul*₂, *kibeszél*₄, *kidühöng*_{1,2átv}, *kidolgoz*₄, *kiél*₂, *kiénekel*₃, *kieszik*_{4rég}, *kifarsangol*, *kifekszik*₃, *kifut*, *kigyalogol*₂, *kigyönyörköd*₁ *magát*, *kiír*_{8vál}, *kijár*_{II4biz}, *kijátsszik*₁₀, *kikacag*₂, *kikiabál*₂, *kiköhög*₂, *kiköltekezik*, *kilovagol*₃, *kimulatja magát*, *kinevet*₃, *kinyargal*_{3átv, tréf}, *kipanaszkodja magát*, *kisétál*₃, *kipihen*_{1,2rég}, *kiri*_{4nép}, *kiröhög*₂, *kisír*₂, *kiszurkol*₂, *kitáncol*₃, *kitapsol*₃, *kiúszik*₃, *kiül*_{5biz}, *kivakarószik*₁, *kivereked*₁ *magát*₁.

Hasonló módon keletkeztek s rokon jelentésű T-okat — *frissesség*, *energia*, *erő*, *élet* — feltételeznek az alapigék az alábbi kis családnál. A metonímia itt teljes ráhatást, totális akcióminőséget eredményez, ami 'az alapigében kifejezett cselekvés következtében üressé lesz' jelentéssel, a kiemelt alakokban pedig a megsemmisülés, megsemmisítés értelemmel azonosítható: *kiapad*_{2átv}, *kiapaszt*, *kiaszik*_{2ritk,3átv,ritk} *k i c s i n á l*_{3arg}, *kidolgoz*₅, *kidöglök*_{2átv,durva}, *kiég*_{9átv,kölb}, *kiél*_{ritk,nép}, *kifacsar*_{3átv}, *kifárad*₁, *kifáraszt*₁, *kifullad*, *kifullaszt*, *kihasznál*₁, *k i h u n y*_{2átv}, *kikészít*_{5biz}, *kikészül*_{2biz}, *kimerít*_{4átv}, *kimerül*₂, *k i m ú l i k*_{1,3átv,biz,gúny}, *k i o l t*_{2átv,vál,3átv,irod}, *k i s z e n v e d*_{1vál,2rég,3ritk}, *kivan*_{2biz}, *k i v é g e z*_{1,2átv,3ritk,biz, tréf}, *kivesz*_{12átv}, *kizsigere*_{2átv,biz}.

A3aMet6: AZ AGY TARTÁLY, A FOGALMAK TÁRGYAK, MELYEK MEGTÖLTIK; A NYELV SZÁLLÍTÓ ESZKÖZ, AMELY E TARTÁLYBÓL KIJUTTATJA ÖKET (BRYGIDA RUDZKA-OSTYN i. m. 228). — Több kifejezésünk is őrzi, hogy a beszéd forrásának a valóságnak megfelelően a testet, a testben lévő hangképző szerveket tekintjük: *a szó kiszalad*, *kicsúszik* valakinek *a száján*, a nehezen beszélőből úgy kell *kihúzni a szavakat*. Trajektoruk, a szintagma tárgyi vagy alanyi pozíciójú tagja valamilyen absztrakt dolog: *végre kinyögte az igazat*; *végül kifakadt belőle a szó*. Vö. még: *kiad*_{II2}, *kibeszél*_{5,6átv,biz}, *kibőffent*_{nép,biz}, *kicsúszik*_{5átv}, *kiejt*₃, *kiénekel*_{1ritk}, *kifakad*_{4átv}, *kifakaszt*_{3átv,nép}, *kijelent*_{1vál,2váll}, *kiköp*_{2átv,ritk,biz}, *kimond*_{1,2,3}, *kinyilatkoztat*_{1vál,2váll}, *kinyilvánít*_{váb}, *kinyilvánul*, *kinyög*, *kiröppen*_{2váb}, *kiszalad*_{4átv}, *kiszalajt*_{3,4átv}, *kivakkant*_{2átv,biz}, *kivet*₅.

A3aMet7: AZ EMBER AGYA TARTÁLY; A GONDOLATOK TÁRGYAK, MELYEK AZ AGYBÓL KIJÖNNEK. — A LAKOFF — JOHNSON szerzőpárosnál antonim igével (*bemennek*) szereplő komplex metaforát (i. m. 148) a *ki* és a gondolkodást kifejező igék — *gondol*, *agyal*, *ötöl*, *spekulál* stb. — kapcsolódása idézi meg, de ösztönözheték kialakulásukat az alábbiakban tárgyalt A3bMte1 és A3bMte2 keletkezést kifejező alcsoportok tagjai is (*kirügyezik*, *kifejlődik*, *kibimbózik*). Az a nyilvánvaló tény, hogy az emberi gondolkodás biológiai központja a fejben lévő agy, szókincsünk számtalan elemében tükröződik — *jár az agya*, *töri a fejét* —, ahogy az is, hogy mind a fejet, mind tartalmát, az agyat tartályszerűnek képzeljük el: a gondolat *kipattan a fejünkéből*, ami hol *kong az ürességtől*, hol úgy *tele van*, hogy már más nem is *fér bele*, ha *fáj*, *szétrobban*, mint a túltelített test stb. De ezt tükrözik a *kirepül*_{5átv}, *kimegy*_{12átv,b} igék is: *teljesen kiment/kirepült a fejemből*. A jelen család igével létrehozható kötött szerkezetekből a *fej* elativusragos alakja törlődött: *kifundálta a tervet*. Vö. még: *kiagyal*, *kicsinál*_{1,2}, *kieszel*, **kifejez*_{1,2,3,4,5,6vál,7,8átv,rég}.

*kiforral*_{ritk}, *kifőz*_{6átv,biz,rossz}, **kifundál*_{nép,biz,tréf}, *kigondol*_{1,2,3}, *kilel*_{2rég,irod}, *kimesterkedik*, **ki-módol*₁, *kiokoskodik*, **kiókumál*_{1biz,tréf}, *kiötlök*₂, *kispekulál*, *kisüt*_{8átv}, *kitalál*_{1,2,3}, *kiter-vel*_{1gyak,rossz,2ritk}, *kitervez*_{1,2ritk,rossz}. (A *-gal jelölt alakok alapszava nem önálló lexéma.)

A3b: A testek, anyagok mint BENT helyek

a) Teljes szerkezetek — kijutás, kikerülés, kijuttatás kifejezése. — A tömör vagy üreges testből — ahogy a tartályszerű tárgyból — ki lehet venni tartalmát, tömege megkisebbithető úgy, hogy elveszünk belőle valamennyit. A ki főként a mozgató, helyváltoztatást, illetve az alakítást, formálást jelölő alapigékkel kötdik ehhez a határoló típushoz. Tárgyas és tárgyatlan változatai egyaránt lehetnek két-argumentumú predikátumok. Ilyenkor irányjelentése teljes értékű: *kivágta a képeket a (könyvből)*; *a sár kiázott a (ruhából)*.

b) Áttetsző kötött szintagmák — metonímiák. — A teljes szintagmák változása itt is — ahogy az edény jellegű helyekkel kapcsolódó A2 családnál — a tartályt érintő változást előtérbe helyező metonímiát eredményezhet. A teljes tárgyi ráhatottságot biztosító transzparens kötött szerkezetek az ott leírtakhoz hasonlóan a T tör-lésével és a H szintaktikai felértékelődésével jöhetnek létre: *kifacsarja a levét citromból* → *kifacsarja a citromot*.

A tárgyatlan igék esetében — több ilyen is van közöttük — az elativusragos határozó nem tárgyá, hanem alannyá lesz: *a fagy kiolvadt a húsból* → *a hús kiolvadt*. Vö. még: *kiad*_{II,3}, *kiadagol, *kiágazik*_{1,2,3átv,ritk,4átv}, *kiakaszt*_{3,4}, *kiapad*_{1,2átv,3}, *kiapaszt*, *kiáraszt*_{2átv,váb}, *kiás*_{3ritk,5átv,rég}, **kiaszik*₁, *kiázik, **kiáztat*_{1,2}, *kibocsát*_{2,4ritk}, *kibuggyan*₁, *kibújik*_{3biz}, *kicsal*_{4átv,váb}, **kicsavar*₂, *kicsépel, *kicsihol*_{1,2átv,biz}, *kicsíp*₁, *kidob*_{5átv}, *kidörgöl*₁, *kidörzsöl*₁, **kiég*_{1,2rit,4,6}, **kienged*₆, *kieszik*₁, *kievez*₂, **kifacsar*_{1,3átv,rossz}, *kifagy*_{2ritk}, *kifej*_{1,2}, *kifog*_{1,2,8nép}, **kifé-sül*_{1,2}, *kifordít*₂, *kifordítat*_{2ritk}, *kifordul*₁, **kifoszt*_{1táj}, *kifürészel, *ki g á z o l*_{1,2átv}, *kigumiz*, *kihajó*_{1,2}, *kihorgász*₁, *kigőzölög*_{1ritk,2ritk,3átv}, *kigyúr*₁, *kihajt*₆, *kiharap, *kihasogat*₂, **kihűl*_{1,2átv,irod}, *kihűt, **kikalapál*_{1,2}, **kikefél*_{1,2}, **kikezd*_{1,2átv,3,4biz}, *kilábol* ~ *kilábal*_{1ritk}, *kilobban*_{2,3átv,költ}, *kilövell*_{irod1,2}, **kilúgoz*₁, *kimar*_{1ritk}, *kiement*_{2,3átv}, **kimos*_{1,2,4átv,biz}, **kinő*₃, *kinyer*_{2,rég}, *kinyír*₁, **kinyomtat*_{3,mezög}, *kiolvad, *kiolvaszt, *kiöblít, *kiöröl, *kipereg, **kiperget*_{1,2}, **kipiszkál*_{1,3átv}, **kiprésel*₁, **kipucol*_{1biz}, *kirág*_{3ritk}, *kiragad*_{2,3átv}, **kiráz*_{1,2}, *kirá-zódik*, **kirobban*₁, **kirostál*_{1,2,3átv,sajtó}, *kiroppen*_{3váb}, **kisajtol*_{1,2átv,irod,3átv}, *kisikál, **kisö-pör*_{1,2,3átv,biz,gúm}, *kisrófol*₁, *kisugároz*_{1,2fiz,3átv,váb}, *kisúrol, *kisül*_{3fiz}, **kisüt*_{3,9}, **kiszellőzik*_{1,2,3átv}, **kiszellőztet*_{1,2,3átv,4átv,ritk,irod}, *kiszere*₁, **kiszítál*_{1,2}, **kitakarít*_{1,2}, **kitapos*₃, *kiteker*_{1,2,3átv}, *kitekeredik*_{1,2,3,ritk}, *kitilol, **kitisztít*_{1,2ritk,tréf}, **kitisztogat*_{1,2nép}, **kitisztul*_{1,2,3,4,5,6átv,7ritk,9ritk,váb}, *kitör*₂, *kitörődik*_{1ritk,2átv}, *kiúszik*₁, *kivág*_{1,2}, *kiváogat*₁, *kivagdal*_{1,2}, *kivakar*_{1,2átv,ritk,biz}, *kivá-laszt*_{4biol}, **kivés*₃, *kiver*₇, **kivet*_{6,7ritk}, **kivesz*_{1,4,5}, *kivetkőzik*_{1nép}, *kivisz*_{9átv}, *kivon*_{3,4átv,5vegy,6menny}, *kivonatol*_{1,2ritk,vegy}. (A *-gal megjelölt formák a teljes és a transzparens szerkezetekben egyaránt megjelenhetnek, a ritkítva szedettek határolója pedig a víz.)

Úgy két tucatnyi azoknak a főként írást kifejező igéknek a száma, amelyeknek a ha-tárolója a 'könyvből', 'szövegből', az azokból kikerülő dolgok pedig a mondatok, sza-vak, cikkek: *kijegyzetelte a cikket/kiírta az új szavakat a szövegből*. Vö. még: *kicéduláz, *kicenzúráz, *kiemel*₆, **kifirkál*_{1,2argo}, *kihúz*_{3,10,16}, *kiherél*_{2átv,biz,tréf}, *kiiktat*_{1műsz,2átv,sajtó,3elav}, **ki-ír*_{1,5biz}, **kijegyez*₁, *kijelöl*_{2,3}, *kijegyzetel, *kiles*_{3isk}, *kinéz*_{12átv}, *kimásol, *kiollóz*_{1,2átv,rossz}, **ki-olvas*₁, **kipreparál*_{2isk}, *kipuskáz*_{biz}, *kiradíroz, *kirajzol*₁, *kiszakaszt*₃, *kiszakít*_{8átv}, *kivesz*₇, *ki-vonatol*₁, *kiszigerel*_{3átv,ritk,biz}, *kitöröl*_{3rég,4}. (A *-gal megjelölt formák a teljes és a transzparens szerkezetekben egyaránt megjelenhetnek.)

Akcióminőségüket tekintve a csoport igéi egyaránt példával szolgálnak a partitív-rezultatív (*kiharapta az almát*), illetve a metonímiák némelyike a totális akcióminőségre (*kiégett a lámpa*, *kifacsarja a citromot*), ami az 'üressé tesz, üressé válik, elfogy' stb. je-lentéseket kölcsönzi az igekötős igének. Hasonlóképpen ezt teszik a disztributív-rezul-

tatív akcióminőségű alakok is: *kiadagolja az ételt, kiárusítja a készletet, kiméri a lisztet*. Nehéz meghatározni a *kiad*_{III,1}, *kifizet*_{4átv}, *kifizetődik*_{1,2átv,biz}, *kifut*_{3ritk,9}, *kijön*_{12,13,14,15átv,16átv}, *kigazdálkodik*_{ritk}, *kikerés*_{3nép}, *kikerül*₁₀, *kimér*_{3,4ritk,5ritk,6átv}, *kitelik*₃, *kitesz*_{II}, *kivan*_I igék sajátos jelentéstartalmát. Az *Ebből a levesből kijön 5 adag* mondat igéje ISZACSENKÓTól kölcsönvett terminussal kumulatív akcióminőségű, értelmezésében a T és a H teljes egyezését fejezi ki (A. B. ISZACSENKO, *Die Russische Sprache der Gegenwart*. I. Formenlehre. Halle, 1962.).

d) Morfoszintaktikai úton létrejött kötött szintagmák. — Úgy tucatnyi azoknak az igéknek a száma, amelyeknél a kötött szintaktikai struktúra nem váltható fel az előbbieken megtapasztalt módon. Olyan *-z* vagy *-l* denominális verbumképzős alapigékről van szó, amelyeknek főnévi tövét a mozgást végző T-ok (*bolha, csont, lúg*) alkotják: *csontozza a húst* 'a csonttól megfosztja a húst; a húsból kiveszi a csontot'. (Csak a *dugaszol* képzőjének funkciója ellentétes.) Szerkezeti kötöttségük ellenére több információt nyújtanak a kikerülés körülményeiről, mint a metonímiák, mert az ige implicit módon megnevezi a dolgot, ami kikerül, a H pedig grammatikalizálódott tárgyi alakjában ugyan, de jelen van a szintagmában: *kitetvezte a kutyát*. Ilyenek még: *kibelez*_{1,2átv,durva}, *kibolház*_{1ritk,2átv,biz}, *kicsontoz*_{1,3átv,ritk,biz}, *kidugaszol*, *kiganéz*_{nép}, *kiherél*₁, *kilúgoz*_{2,3,4,5}, *kiporol*_{1,2}, *kiporoz*_{ritk}, *kiszemel*_{1nép}, *kitetvez*, *kizsigerel*_{1ritk}.

A3bMte1: A TÁRGY AZ ANYAG-KONTÉNERBŐL JÖN KI metaforához köthető szemantikai csoportok

a) LAKOFF — JOHNSON ide vonatkozó gondolatmenetét idézve (i. m. 72—3) a tárgyak létrehozása, a CSINÁLÁS (MAKING) az a folyamat, melynek eredményeként egy dologból funkciójában, formájában másfajta tárgy keletkezik, a fából, kőből, szobor, az agyagból edény. Az egyik állapotból egy új funkcióval bíró másikba történő alakulást magyarázatuk szerint a TÁRGY AZ ANYAGBÓL JÖN KI metaforában konceptualizáljuk. Ismervén a test jelentésű határolókkal álló igekötős igék előző nagy családjának általános jelentését ('a testből egy darab kikerül, onnan vki vmit kijuttat'), nem tekinthetjük véletlennek, hogy kiemelhető közülük egy olyan, a CSINÁLÁS fogalmához köthető csoportosulás, amelynek ihletője a szóban forgó metafora. Általában kötött szintagmát alkotnak, s azt fejezik ki, hogy az alapigékben megadott cselekvéssel új tárgyak, dolgok születnek, amik az eredménytárgyban vagy intranzitív igék esetében az alanyban neveződnek meg: *kifaragta a szobrot* ('faragással megalkotta a szobrot'), *kiszabta a kabátot* ('szabással létrehozta a kabátot'). A *miből?* kérdésre válaszoló H általában hiányzik az ige mellől, de pótolható: *A művész kifaragta a portréját (a fából)*. Az ide rendelhető igekötős igék némelyikével J. SOLTÉSZ az igekötő tiszta perfektíváló funkcióját illusztrálja, én az előzőkből következően inkább átmeneti, kettős arculatú, az irányjelölő és a tiszta perfektív-rezultatív alakzatok között elhelyezkedőknek tekintem őket. Vö. *kialakít*_{1,2átv}, *kialakul*_{1,2átv}, *kibomlik*_{2irod}, *kiformál*, *kiformálódik*_{1,2átv}, *kijön*₁₄, **kicsiszol*_{1,2átv,váb}, **kiéget*_{4,8}, **kiesztergályoz*, *kifarag*_{1,2átv,ritk}, **kifon*₂, *kifő*_{2,3}, **kifőz*₁, **kigyúr*₂, **kihasít*₃, **kihengerel*, **kikanyarít*_{3nép}, **kikovácsol*_{1,2átv,sajtó}, *kikanyarít*_{1,2nép,rég}, **kimetsz*_{1rég,vál,2}, **kinagyol*_{1,2nép}, *kiönt*₄, *kirajzolódik*_{8átv}, *kireszel*_{2,3}, *kiszab*_{1,2átv}, *kiszakít*_{4,5}, **kiszaggat*_{1,3}, **kiszakaszt*₂, **kiváj*₂.

b) A CSINÁLÁS általános fogalmához köthető, A TÁRGY AZ ANYAG-KONTÉNERBŐL JÖN KI metafora tulajdonképpen fundamentális emberi tapasztalásunkban, a születés élményében gyökeredzik. Mert mi is a születés? Egy új élőlénynek egy konténertestből való kikerülése: „In birth, an object (the baby) comes out of a container (the mother)” (LAKOFF — JOHNSON i. m. 74). A *ki* jelenléte tehát a következő születést, a növényi fejlődést megjelenítő igékben a valóságos történések hű nyelvi tükröződésével magyarázható. Egy részük a jelen metafora minden elemét kibontó teljes szintagmákat alkot — *a fióka*

kibújik a tojásból; a növény lassan kifejlődik (a magból, a csírából) —, de találok olyanokkal is, melyek grammatikalizáltabbak. Az egyik típusuknál az ANYAG-KONTÉNER, vagyis a fejlődés előző stádiumát képviselő dolog nem neveződik meg: *a rügyek kifakadtak/kifeslettek*. A másiknál az átalakulás végcélja, eredménye az ismert morfoszintaktikai eszközökkel jut kifejezésre: az igék abszolút töve a T, a kifejlődő növényi testrész (*bimbó, levél, virág*), alanyuk (az egyetlen tranzitívnál a tárgy) pedig a feltételezett térbeli határolójuk: 'a fából kijön a rügy' → *a fa kirügyezik*.

A kétféle folyamat, a H elhagyása és a T kiemelődése vagy pedig beépülése az ige testébe megítélésem szerint mind-mind egyetlen szemantikai célt szolgálnak, a CSINÁLÁS lényegének megragadását, a születés, a fejlődés eredményeként létrejött új életek, testek megnevezését: *kibimbózik, kicsírázik, kifakad_{3váb}, kifakaszt_{2váb}, *kifejlik_{1rég,költ,3áv,ritk,vál,4áv,ritk,váb}, kifejlődik₁, kifeslik_{2váb}, kihajt₃, kihány_{4áv,nép}, kihasad_{2,3áv,ritk,irod}, kihoz_{3áv,ritk}, kikel_{2,3}, *kikölt₁, kilevelez₁, kilombosodik, kinevel₄, kinyílik₅, kipattan_{2b}, kirügyezik, kisarjad_{1növ,2áv}, kitol_{4nép}, kiüt_{5rég}, kivet_{7ritk}, kivirágoztat_{1,2áv,vál}, kivirágzik_{1növ,2áv,ritk,vál,4áv,vál,5áv,ritk,irod}, *kiviggyan_{1táj}, kivrít₁, kivirul_{1,2}, kizöldül, kizendül_{vál}*. (A *-gal jelöltek alapigéje nem önálló lexéma.)

c) LAKOFF — JOHNSON ugyanehhez a metaforához kötik a TEREMTÉS (CREATION) általános fogalmához rendelhető kifejezéseket (i. m. 72—4). (Az utóbbi a CSINÁLÁSNál szélesebb kategória, a fizikai tárgyakon kívül absztrakt dolgok létrehozását is magában foglalja.) Számos ilyen funkciójú *ki* igekötős igét találtam. Ezeket a létrehozott dolgok jellegétől, a szintaktikai megjelenésmódjuktól függően kisebb csoportokra osztottam.

1. A dolgok, fogalmak, tárgyak létrejöttét leíró szerkezeteket a *honnan?* kérdésre felelő H megléte és elmaradása egyaránt jellemzi: *a mustból kiforrt a bor; lassan kijegecesedett a véleménye*. Vö. még: *kibontakozik_{2,3áv}, kiderül, kierjed, kifejleszt, *kifejeződik, kifejlődik_{2,3,4,5}, kiforr₁, kifejt_{5,áv,sajt,7,8áv,rég}, kijegecesedik, kikalkulál_{1,2rég}, kikever_{1,2}, kihoz_{5a,6áv,ritk,7}, kikísérletez_{1,2}, kikövetkeztet, kinemesít, kinő_{4áv,6áv,ritk,rég,7áv,sajtó}, kiszámít_{1,2,3áv}, kiszámlál, kiszámol_{1,2}, *kitenyész_{1,2,3,4áv,rossz}, kitermeszt*.

2. Az új állapotok kialakulása, kialakítása jelentéssel azonosítható formáknál az igekötő pozitív folyamatokat leíró igékhez társul (*okosodik, palléroz, világosodik*). A feltételezett H a meg nem nevezett régi állapot: 'pallérozatlan állapotból pallérozottba hoz': *kipalléroz*, 'sötét állapotból a világosba jut': *kivilágosodik*. Az utóbbi forma ellentéte, illetve a megegyező funkciójú *be* igekötős igék (*besötétedik, beborul, befelhősödik*) A SÖTÉT, A ROSSZ BENT VAN; A VILÁGOS, A JÓ KINT orientációs metafora létre utalnak: *kihajnalodik, *kiképez_{1,2műsz}, kikeresztelkedik, kiokosít_{biz,tréf}, kiokosodik, kioktat, kiművel, kinevel_{1,2,3,4,5}, kinevelődik_{1,2}, kipalléroz, kitanít_{1,2,3}, kitaníttat, kitanul_{1,2biz,1,2áv,ritk}, kiválogosodik_{1,2áv,ritk}, kitavasodik, kivirrad*.

Ide helyezem az 'éles', 'hegyes' tulajdonságok, állapotok elérését jelölő igéket, melyeknek létrejötte a jelen A3b család meghatározó jelentésével ('a testből egy darab kijön') hozható összefüggésbe. Ebben az esetben az alany vagy tárgy által megnevezett dolog, vagyis a volt határoló tömegéből annyi vétetik el, hogy a melléknévben vagy az alapige melléknévi igenévi alakjában kifejezett állapotot elérje: *kihegyezi a ceruzát* 'a ceruzából kivesz annyit, hogy hegyes legyen'. Ugyanez a folyamat ellentétes minőséget is eredményezhet, amint ezt a *kicsorbít, kicsorbul, kitörök₂*, még inkább a *kiver₁₀* bizonyítja, hisz az utóbbi az éltől való megfosztást jelenti, szemben az él létrehozását jelöli *kiver_{9c}* alakkal: *kiveri a kasza élet*. Vö. még: *kicsiszol, kiélesedik_{1,2áv}, kiélesít, kiélez_{1vál,2áv}, kiéleződik_{1ritk,2áv}, kifen_{1,2áv,rég}, kihegyez_{1,2áv,biz}, kiköszörül₁, kireszel₁, kihegyesedik₁, kipödör, kirojtosodik, kirojtoz, *kiver_{9rég}*.

3. Az igekötő 'hangok, betűk, tárgyak teremtése' funkciójára tipikus kötött alakzatokban tűnik föl. Az alapigék a T-ok (*hang, betű*) létrehozásának módját adják meg (*ír, olvas, kopog*), a H hiányzik (az igazi teremtésnek megfelelően nem

lehetne más, mint a 'semmből' kifejezés vagy a létrehozandó dolognak egy megelőző állapota: 'a leírt állapotából olvasással létrehozza a szót' → *kiolvassa a szót*. ISZACSENKO a *rezultatív* akcióminőség egyik válfajával, a *terminatív* akcióminőséggel azonosítja az igekötőnek ezt a szerepét, amikor is szerinte az ige jelentésébe a perfekcióval együtt 'a végig, a végső pontig, a kívánt eredményt elérve' mozzanat hangsúlyozottan épül bele. Vö. *kibetűz*, *kibeszel*_{7ritk,rég}, *kiböngész*₂, *kicirkalmaz*_{1,2rossz,3ritk,biz}, *kidolgoz*_{3biz}, *kifon*, *kifőz*₂, *kigőzöl*, *kifütyül*₂, *kigyárt*, *kiír*₂, *kijátszik*_{5,6}, *kikanyarít*_{4átv}, *kikopog*_{2ritk}, *kikopogtat*_{2,3}, *kinyom*₅, *kinyomat*₂, *kinyomtat*_{1,2}, *kiolvas*₂, *kipróbál*_{1,2}, *kirajzol*_{2,3}, *kirak*_{4biz}, *kiránt*₂, *kisilabizál*_{nép}, *kisül*₁, *kisüt*_{1,2}, **kitáncol*_{5ritk,irod}, *kitapsol*_{ritk}, *kitart*_{2nép,rég,3,4nép,5,6,7,8}, *kitesz*_{3rég,2átv,rég}, *kiüt*_{3biz,10átv,rég}, *kiver*₄.

4. Az elvont célok elérését kifejező csoportosulás igéi határoló nélküli szintagmákat alkotnak: *kikönyökölte magának az állást*. Az akcióminőség-felosztásokban szintén a *rezultatív-terminatív* típushoz sorolódának. Vö. *kialkuszik*_{1,2,3}, *ki-böjtöl*_{biz}, *kiérlel*, *kieszközöl*, *kiharcol*_{átv}, *kihajt*_{5átv,biz}, *kihajszol*_{átv}, *kijár*_{II.2,5ritk}, *kikoplal*_{1ritk}, *kikönyököl*_{4átv,biz,rossz}, *kiküzd*_{1váb}, *kiszurkol*₂, *kiverekedik*_{3átv}, *kitapos*_{biz}, *kitipor*_{3átv,biz}, *kiteremt*₁, *kiügyeskedik*, *kivisz*_{10átv,11átv}, *kivív*_{2,3átv}.

5. A 'terek, síkidomok létrehozása kerületükkel' jelentésében a *ki* tulajdonképpen a *körül-*, *körbe-* szavakkal rokon szerepet tölt be: a tárgyban, alanyban megjelölt síkidomok ugyanis úgy lesznek, hogy az alapigében kifejezett cselekvés a kerületükre, határukra irányul: *kijelöli a ház alapját*, *kihúzza az ország határait*. Vö. még: *kicövekel*₁, *kihúz*₁₁, *kijelöl*₁, *kilép*₉, *kikaróz*₂, *kipécéz*_{1rég}, *kipontoz*_{1,2,3műv}, *kirajzolódik*, *kitűz*_{3,4átv,5átv}, *kivarr*.

*A3bMte2: A TULAJDONSÁGOK/ENERGIA A TEST-KONTÉNEREKBE BENNLÉVŐ ENTITÁSOK. Ahogy a vitalitás, az élet, az érzelmek megtölthetik az emberi testet, majd ki-lephetnek belőle, úgy az élettelen TEST-TARTÁLYOKBAN különféle tulajdonságok lehetnek, elhagyhatják őket, kimehetnek belőlük. Az ide sorolt *ki* igekötős igék a grammatikalizálódott H-k (a mondatok alanyainak és tárgyainak) állapotváltozásait írják le, melyeknek eredményeként azok az ige melléknévi igenévi vagy melléknévi alakjával egyező állapotba kerülnek: *kifakul* → 'fakó lesz'; *kiszárad* → 'száraz lesz'. Érdekes sajátossága e kis csoportosulásnak, hogy hiányzó trajectoruk az új állapottal ellentétes jellemző: *a ruha kifakul* → 'a színek kimennek a ruhából'. Ilyenek: *kiaszik*_{1ritk}, *kibelez*_{2átv,durva}, *kicsontoz*_{3átv,ritk,biz}, *kifakít*_{ritk}, *kifakul*, *kifehéredik*, *kifehérít*_{1,2,ritk,biz}, *kihal*_{2váb}, *kiszárad*_{1,2,3,4átv,irod}, *kiszárít*_{1,2,3}, *kiszikkad*.

Valószínűleg a 'tűz', 'láng', 'energia' T-ok törlődnek a *kialszik*_{1,2átv,váb}, *kiég*_{2ritk}, **kihamvad*_{1váb}, *kihuny*_{1váb}, *kilobbant*₁, *kimerül*_{1,2,4}, *kimúlik*₁, *kiolt*₁ szintagmákból. A bizonytalan megfogalmazás oka az, hogy míg az előző néhány igénél a melléknév jelentéséből kikövetkeztethető volt, valójában mi is hagyja el a megnevezett alanyokat, tárgyakat, ezeknél az igéknél már nehezebb a dolgunk. Mert mivel azonosítsuk a *kilobbant a láng*, *kioltotta a tüzet* szintagmák főneveit, a H-kkal vagy a T-okkal? Megítélésem szerint a két elem egybeesik: 'lángból a láng', 'tűzből a tűz'. E mellett a gondolat mellett szól a szóban forgó szavaknak a totális akcióminőségből következő 'megszűnés' mellékjelentése. A következő néhány alaknál hasonló jelenségnek lehetünk tanúi: a *lehetőségek*, *pénz* stb. trajectorok teljesen elhagyják, kiürítik az általuk alkotott határolókat: *kiaknáz*_{2átv}, *kihasznál*_{2,3}, *kimerít*_{2átv,3átv}, *kimerül*₁, *kivesz*₁₃.

A testből elemi erővel kitörő energia az előző funkcióval ellentétes 'kezdet' jelentéssel is gazdagíthatja a *ki* jelentéstartományát, ami nem meglepő a CSINÁLÁS, TEREMTÉS fogalmához tartozó formák ismeretében: *kigyújt*, *kigyúl*, *kigyullad*_{1,2,3,5átv}, *kiindul*, *kirobban*_{1,2átv,3átv}, *kirobbant*_{2átv}, *kitör*₃, *kiüt*₉. (A 'kezdet' és 'vég' megjelenítésének képessége a *be* igekötő sajátja is: *beindul*, *befejeződik*.)

A3c: A föld mint BENT hely. — A föld képe a nyelvben, ahogy arról BAÑCZEROWSKI JANUSZ szól a témával foglalkozó tanulmányában (A föld nyelvi képe a magyar nyelvben: Nyr. 125. 2001: 397—407), a körülöttünk levő világ kategorizálásának, a megszerzett információ konceptualizációjának hű tükre. Arra, hogy a földet tartalyszerű testként fogjuk fel, számos kifejezés, metafora szolgál például: a földnek *gyomra*, *háta* van, mint az embernek, *kéreg* fedi, mint a fát, sarkaiból ki lehet fordítani stb. A felszínnel, mélységgel bíró, tartalyszerű földtest képét erősítik az alábbi, valaminek a földből való kikerülését jelölő *ki* igekötős igék is: **kiaknáz*₁, *kiás*_{1,2,6}, **kibányász*_{1,2,3átv,ritk,4átv,biz}, *kibújik*₄, *kibukkan*₁, *kibukik*_{2vál,3átv,biz}, *kiemel*_{1,3átv}, *kifejt*₃, *kifeslik*_{3nép}, *kifordít*_{1,2,3}, *kifordíttat*₁, *kifordul*_{2,4}, *kihajt*_{II,1}, *kihantol*, *kifordul*₄, *kimerül*_{4rég}, *kirobbant*₁, *kiszánt*, *kitermel*₁, *kiteremt*_{1nép}, *kitör*_{II,3}, *kivetődik*_{2ritk}. (A *-gal jelöltek áttetsző kötött alakzatokban is megjelenhetnek.)

A tárgyak, dolgok a sötét föld mélyéből előkerülve láthatóvá, ismertté válnak: ez a tapasztalás lehet a magyarázata a *ki* prefixumnak a titkok, rejtélyek kutatását kifejező alapigékkel betöltött szerepének s egyben előhívója AZ ISMERETLEN/A LÁTHATATLAN BENT VAN; AZ ISMERT/LÁTHATÓ KINT orientációs metaforapárnak: *kiderít*_{1,2átv,kölb}, *kifírtat*_{1,2nép}, *kifürkész*_{1,2vál}, *kiles*_{2,4}, *kikémlel*₁, *kikutat*_{1,2}, *kinyomoz*_{1,2}, *kitud*_{1ritk}, *kipuhatól*, *kitudódik*, *kivizsgál*.

A3d: A testet körülvevő burok mint BENT hely. — A testeket körülvevő anyagok, burkok egy másik, nagyobb testként fogják körül tartalmukat. Az alcsoport ígét H-ik szemantikai jegyei szerint ezért akár a testekkel foglalkozó A3b csoportba is helyezhettem volna. Formai jellemzőik, szintaktikai viselkedésük eltérései és az ezekkel járó jelentéskülönbségek azonban külön említésük mellett szóltak. Egy részükkel teljes szerkezet alkotható: *kigöngyölte a ruhából a szobrot*. Zömüknek töve azonban (l. kiemelt formák) azt a H-t nevezi meg, amiből a T-ok kikerülnek (*kihüvelyezte a borsót* → 'a hüvelyéből kiszedte a borsót'), következésképpen elméletben kötött szintagmák tagjai lehetnének. Ennek ellenére mondhatjuk például, hogy *kipólyálta a gyereket a takaróból*. Az irányjelölő tag megjelenését szerintem az teszi lehetővé, hogy a főnévi szótó elveszti egyedi tartalmát, s felveszi az általános 'burok' jelentést. Vö. **kibont*_{2,3}, *kicsomagol, **kifejt*₁, *kigöngyöl*₂, *kigöngyöldik*₂, *kihámlik*_{ritk1,2}, *kihámol*_{1,3átv,4átv}, *kihámoldik*_{1ritk,2átv,váb}, **kihízik*₁, **kihüvelyez*_{1,2átv,irod,3átv,ritk,irod}, **kipólyál*_{1,2ritk}, *kipólyáz, *kitakar, *kitakarózik. (A * jel nélkülieket teljes vagy áttetsző szintagmába egyaránt helyezhetjük.)

A3e: Testfelület mint BENT hely. — A következő igék jellegzetes átmenetet képeznek az A és B nagycsaládok között. Jelentésük, szintaktikai viselkedésük alapján két eltérő alcsoportra oszthatók: az a)-ba tartozó alakjaik J. SOLTÉSZT idézve azt fejezik ki, hogy „a cselekvés következtében *d u d o r*, *k i e m e l k e d é s t á m a d v m i n*” (i. m. 91), vagyis valódi kikerülésről, kijutásról esetükben nem beszélhetünk. A b)-hez rendelték 'lyuk, rés, mélyedés' keletkezését írják le, s a kikerülés a későbbiekben kifejtett okokból itt is kétséges.

1. Az első típus ígét az A nagycsaládhoz az köti, hogy a trajectory — ami nagyrészt a határoló egy része — a test, illetve önnön síkjához képest mozdul el, mégpedig belülről kifelé: *kidudorodik a zsebe*; *kimereszti a szemét*. (Az alapigék ennek megfelelően nagyrészt valamilyen kiemelkedést fejeznek ki.) A *honnan?* kérdésre felelő H-t általában csak akkor nevezzük meg, ha a mozgást végző dolog és a H két különböző test: *a fal kiáll 'önmagából'*; de: *a falból kiáll egy szög*. (Ide helyeztem a csoportból, környezetből való kiemelkedést jelölő átvitt jelentéseiket is. Ezek az A4 tömörüléshez éppígy hozzárendelhetők.) Vö. *kiáll*_{3,5}, *kibuggyan*_{2ritk}, *kicsúcsosodik*_{1,2átv}, *kidagad*_{1,2,3}, *kidomborít*_{1ritk,2átv}, *kidomborodik*_{1,2átv}, *kidudorodik*, *kiduzzad*, *kidülled*, *kidülleszt*, *kiemel*_{7,8}, *kiemelkedik*_{1,2,3átv,4átv}

*kifeszít*₄, *kihangsúlyoz*_{1ritk,2átv}, *kihasal*_{3átv,ritk,irod}, *kiivel*_{ritk,váb}, *kikapaszzkodik*_{3átv,ritk}, *kikönyököl*_{2átv,ritk,költ}, *kimagaslik*_{1,2átv}, *kimegy*_{15átv,biz,14rég}, *kimered*_{1ritk,2}, *kimereszt*, *kinő*_{8átv,sajtó}, *kinyom*₄, *kinyomul*_{2átv,rég,irod}, *kinyúlik*₂, *kiöblösödik*_{1,2}, *kiötlük*_{1elav}, *kipuffad*_{ritk}, *kipúposodik*, *kiróg*_{7átv,ritk}, *kiszögellik*, *kiszökik*_{táj,rég}, *kitérdel*₁, *kitérdesedik*, *kitüremlik*_{1,2ritk}, *kitűródik*, *kiugrik*_{9átv,10átv}, *kiül*₂, *kiütözik*_{1,6átv,ritk}, *kiviláglik*_{2átv,váb}, *kizáródik*_{2orv}.

2. A másik igecsoport tagjainál a T hiánya, homályos volta gyengíti a *ki* irányjelentését. Mert mi is jut ki a *kiszakította a kabátját* mondatban a grammatikalizálódott H-ból, a *kabátból*? Legvalószínűbbnek — s ez az A3b családdal rokonítja őket leginkább — 'a testből, mégpedig a felületéhez közel álló részéből egy darab' kifejezés tűnik, következésképp a kötött szintagma létrejötte így magyarázható: 'egy darabot' + *V tranz.* + *N₂-ból/-ből* → *kiVtranz.* + *N_{2acc}* ('egy darabot'), pl. *koptat a kabátból* → *kikoptatja a kabátot*. Ha megvizsgáljuk az alapigék jelentését, az is előtűnik, hogy a leírt történés a testfelületre irányuló külső (*szakít, mélyít, tipor*) vagy belső (*pukkan, fakad*) erők hatására egyaránt végbemehet. A leírtak, jelesül a T kikerülésének elhomályosulása, a testfelület változásának előtérbe kerülése egy új, 'a testfelület folytonosságának megszűnése, részeinek eltávolodása' jelentésmozzanat kialakulásával jár együtt ezeknél az igéknél. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a *ki* többüknél helyettesíthető a *szét* igekötővel: *szétszakad, szétfoszlik, szétreped*. Vö. *kibök*₁, *kibökkent*, *kicserepededik*, *kidörzsöl*_{2,4}, *kidurrant*₁, *kiég*_{3,7}, *kiéget*_{1,7,9átv}, *kieszik*_{5átv}, *kifakad*₁, *kifakaszt*₁, *kifoszlik*, *kifúj*₂, *kifúr*_{1,2,3}, *kihasad*, *kihasít*_{1ritk,2,4táj}, *kihasogat*_{1ritk}, *kikopik*₁, *kikoptat*, *kikönyököl*₃, *kilyuggat*, *kilyukad*₁, *kilyukaszt*, *kimar*₂, *kimarat*, *kimarjít*_{2táj}, *kimarjul*_{2táj}, *kinyom*₂, *kimélyít*_{1,2átv,sajtó}, *kimélyül*_{1,2átv,sajtó}, *kipállik*₁, *kiperzsel*₁, *kipukkad*, *kipukkan*, *kipukkaszt*, *kirág*_{1,4biz}, *kireped*_{1,2ritk,3biz}, *kirésel*_{ritk,műsz}, *kisebesedik*, *kitipor*₁, *kitapos*₁, *kitöredezik*₂, *kirohad*₂, *kiszaggat*_{2ritk}, *kiszakad*₁, *kiszakít*, *kiszúr*₁, *kitör*_{1,1}, *kivág*₃, *kivagdal*₃, *kivásik*₁, *kivés*_{1,2}.

A testben bennlévő energiának (A3Met5) a testfelületre irányulását jeleníti meg az alábbi alig tucatnyi ige: *kihevül*, *kiizzad*₁, *kiköltözik*_{3átv,költ}, *kilel*₁, *kimelegedik*_{1,2}, *kipirosodik*, *kipirul*_{2rég,költ}, *kiráz*₃, *kisüt*₄, *kivörösödik*.

D) A4: Tárgyak csoportja, dolgok halmaza, vegyületek mint BENT helyek. — Az itt található igékben a *ki* funkciója az, hogy a H-val megnevezett tárgyak dolgok halmazából vagy az általuk alkotott kanonikus sorból egy vagy több elem kijutását, kiemelődését kifejezze. A sor jelentésű H-kkal a bekövetkező hiányt, a folytonosság megtörtét egyaránt jelölheti: *minden harmadik palántát kiszedte*. Mind a háromtagú, teljes, mind a kéttagú áttetsző perfektív szerkezettel (a *-gal jelöltek) előfordulhatnak: az első esetben az elativusragot helyettesítheti a *közül* névutó is. Több, a csoportok minden egyes tagjára, a halmazok minden összetevőjére ható disztributív-rezultatív alakot találunk közöttük: *kiárulja a készletet; kiosztja a dolgozatokat*. Vö. még *kiáll*₂, *kiállít*₅, *kiárul*_{1nép}, *kiárusít*, **kiböngész*₁, *kicsap*_{7vegy}, *kicsapódik*_{2vegy}, *kicsomóz*_{2ritk}, *kiemel*_{2,1ritk,2átv}, *kifog*_{3sport,6átv,7biz}, *kiguberál*_{1biz,tréf2}, *kihagy*_{1,2,3átv,4biz,5}, **kihalász*_{2átv,biz}, *kihorgász*_{2átv,biz}, *kihoz*_{5átv}, *kijátszik*_{4ritk,rég}, *kikap*_{1,2,3átv,4átv}, *kikeres*₁, *kikristályosodik*_{1,2átv,váb}, *kiküszöböl*_{1sajtó,2ritk,3menny}, *kilép*_{8vegy}, *kilóg*_{2átv,ritk,biz}, *kilop*_{3átv,ritk}, *kilő*_{3,6sp}, *kimarad*_{1,3,4ritk5}, *kimarkol*, **kimér*_{1,2}, **kimustrál*, *kimutat*_{6rég}, *kinyer*_{3koh}, *kiold*_{3vegy}, *kioldódik*_{2vegy}, *kioszt*_{1,2,3átv}, *kipécéz*_{2biz}, *kipipál*, *kipontoz*_{5sp}, *kiragad*_{3átv}, **kiritkít*₁, **kiselejtez*, *kisorsol*_{1,2sp}, *kisóz*, *kiszámlál*_{3sp,4jáb}, *kiszéd*₃, *kiszemel*₂, *kiszerez*_{2ker,új}, *kiszerepez*_{1,2ritk}, *kiszorít*_{3átv}, *kiszuperál*_{1nép,2biz}, *kiszúr*_{4ritk,irod,5átv,biz}, *kiszúr*, *kiszúródik*_{2tud}, *kitábláz*_{2jogi}, *kitermel*_{3ritk,4ritk,5átv}, *kitűz*_{6ritk,rég}, *kiüt*₂, *kiválaszt*_{1,2ritk,3}, *kiválik*_{3,4}, **kiválogat*, *kivet*₇, *kivonatol*_{2ritk,vegy}, *kivezet*_{hiv}. (A *kicsomóz* hivatalozott jelentése: 'zöldséget csomókba helyez'.)

*A4Mcs1: A FÉNY-HANGJELENSÉGEK, ELVONT DOLGOK HALMAZA TARTÁLY. — A csoport igéivel a *ki* jellegzetes metaforikus irányjelölő szerepében van jelen, s nagy részüknél a megnevezett T kiemelését jelenti a hasonló fények, hangok halmazából: *a kó-*

rusból kicsendült a hangja. Vö. *kicsendül*_{1ritk,2átv}, *kicsillan*, *kiemel*_{7,8}, *kiérez*, *kiért*, *kifehérlik*, *kifelejt*, *kihall*_{2,3átv,ritk}, *kihallatszik*₂, *kihangzik*_{2,3}, *kiismer*_{2ritk,rég}, *kiismerszik*_{ritk}, *kilát-szik*_{2,3átv,ritk}, *kiragyog*_{1,2}, *kirí*_{1átv,2átv,3átv}, *kisír*_{4átv}, *kiszagol*_{1ritk,2átv,biz}, *kiszaglász*_{1,2átv,biz}, *kiszimatol*₁, *kitapint*_{1,2átv}, *kitapogat*_{1,2átv}, *kitetszik*_{1rég,2átv,irod}, *kitűnik*_{2átv,3átv}, *kivesz*_{1,11átv}, *kivillan*_{ritk}, *kivirít*_{2átv}, *kivirul*_{3átv,ritk}, *kizeng*_{ritk,1,2ritk}.

A4Mcs2: EMBEREK TÁRSADALMI CSOPORTJA, TÖMEGE TARTÁLY. — Az ide tartozó igék alkotta teljes szerkezetekből a metafora céltartományát képező elativusragos H-t hagyjuk el annak evidens volta miatt: *apja kiátkozta (a családból)*; *kivetközött (a rendből)*. A kiemelt formák fizikai megsemmisülést is kifejezhetnek. A környezetből való pozitív értelmű kikerülésről az A3e alcsoport első pontjában már szóltam. Vö. *kiad*₉, *kiátkoz*_{1vall,2}, *kibuktat*_{1,2átv}, *kicsap*_{5biz}, *kidob*_{3átv,biz}, *kidöglik*_{1nép}, *kidől*_{3átv,4átv,irod,ritk}, *kiemel*_{4átv,új,5sp}, *kifog*_{2,5nép,rég}, *kigolyóz*_{1rég}, *kiházásít*, *kihív*_{4,5átv,vál,6átv,vál,7jáb}, *kikerül*₆, *kiköltözik*_{3átv,költ}, *kiközösít*_{1vall,2}, *kiküzd*_{3ritk,irod}, *kilép*_{5átv}, *kimar*_{3ritk,4átv,rossz}, *kimarad*₂, *kinevez*_{1,2átv,tréf}, *kinyom*_{6átv,ritk}, *kiragad*_{4átv}, *kirekeszt*₂, *kirepül*_{4átv}, *kisodródik*₁, *kiszakad*_{4átv}, *kitagad*_{2átv}, *kitaszít*_{2átv}, *kiugrik*_{8átv,biz}, *kiutál*, *kitesz*_{III.1átv,2átv}, *kitüntet*_{1,2,3,4rég}, *kivág*_{7,9átv,ritk}, *kiválik*_{1,2}, *kivénül*_{1durva,rossz}, *kivesz*_{1,6,7}, *kivetközök*_{2átv}, *kivisz*_{8átv,ritk}, *kizár*_{2átv}.

Néhány alak kötött kéttagú tranzitív, illetve egytagú intranzitív szintagmában jelenik csak meg, s az alapigében kifejezett cselekvésnek a csoport minden tagjára kiterjedő ráhatását jeleníti meg, azaz akcióminőségét tekintve disztributív rezultatív. (A H és T tehát itt is egybeesik.) Vö. *kiirt*_{1,2,4átv,sajt}, *kifog*_{2ritk}, *kihal*_{1,3átv,5átv,ritk,költ}, *kinyír*_{3átv,biz}, *kiöl*_{1,2ritk,rég}, *kipusztít*_{1,2,3}, *kipusztul*_{1,2,3ritk}, *kivesz*_{II.1,2ritk,3átv,rég}.

*A4cs3: A SZUBJEKTÍV BENT VAN, A PUBLIKUS KINT. — Az általam feltételezett orientációs metaforapárnak az a fizikai-társadalmi-kulturális tapasztalás lehet az alapja, hogy az információk, azaz A TEST-TARTÁLYBAN BENNLÉVŐ ENTITÁSOK kikerülve onnan, a szűkebb-tágabb közösség birtokába jutnak. A csoport főként kommunikációt leíró cselekvéseinek eredményeként az átvitt értelmű T (*hír*, *pletyka*, *újdonság*) kikerül a külvilágba, vagy az azt megszemélyesítő másik ember tudomására jut. Szintagmáikból a *honnan?* kérdésre válaszoló H kopott ki, megneveződnek viszont (dativussal) a 'publikussá tesz' jelentést erősítő bővítmények, a T célállomását jelölő személyek, közösségek: *kifecsegte a titkát a falunak*. Vö. *kiad*₆, *kiállít*_{3,4}, *kibeszél*_{2,3biz}, *kidobol*₁, *kifecseg*₁, *kiharangoz*_{3átv,rég,biz}, *kiharsog*_{2átv,ritk,rossz}, *kihirdet*_{1,2nép,3ritk}, *kihíresztel*_{1,2rég,irod}, *kihord*_{3ritk,átv}, *kiír*₄, *kikiabál*_{3átv}, *kikiált*_{3,4}, *kikotyog*, *kikottyant*, *kikürtöl*, *kilocsog*, *kipapol*_{rég}, *kiptykál*_{1,2}, *kiptykáz*, *kiplakátoz*, *kiprédikál*, *kiragaszt*, *kiszervezt*, *kiszivárog*_{2átv}, *kivisz*_{5átv}, *kiteréget*_{5átv,rossz}.

Bizonyára a csoportosulás igéihez társuló negatív jelentések játszódhattak közre a közösség előtti megszegyenítést jelentő igék formálódásában. (Ahogy *kiadni*, *kiszolgáltatni* a saját csoportunkbelit az idegeneknek elítélendő cselekedet, ugyanúgy a ránk bízott titkot kifecsegni sem dicsérendő tett.) E feltételezést erősíti a *kipellengérez* szó, amely a szótár szerinti első jelentésében 'a legforgalmasabb helyen álló pellengérhez, szégyenfához köt(tet)ni vkit' értelemben használatos, a másodikban ellenben már nyilvánosság előtti megszegyenítést jelöli. A kiemelt igék accusativusi vonzatúak, a többi -val/-vel ragos: *kibabrál*_{biz}, *kibánik*_{nép}, *kibaszik*_{durva}, *kibök*_{2átv,ritk,arg}, *kicsúfol*, *kidurrant*_{3arg}, *kifiguráz*_{1,2}, **kifirkál*_{2argo}, *kifiruncvancigol*₂, *kifog*_{9átv}, *kifúr*₅, *kigúnyol*, *kiját-szik*_{7átv,8,9,12biz}, *kikacag*_{1táj,vál}, *kilök*₄, *kinevet*₁, *kinevettet*_{1,2}, *kipellengérez*_{1,2átv}, *kiröhög*₁, *kirúg*_{8biz}, *kiszid*_{ritk}, *kiszúr*_{6arg}, *kiteremtéz*_{2ritk}, *kivicc*_{1biz}.

3. B: A testfelületek, síkok mint BENT helyek

B1: Testfelület, sík mint BENT hely. — Az e nagycsaládba sorolt *kifest*, *kimázol*, *kihímez*, *kikövez*-féle igék közös sajátja az, hogy határolóik kétdimenziós

síkidomok, alakzatok (*virág, ház, labdafigura a könyvben*), de nem kis számban fordulnak elő köztük a testektől elvonatkoztatott felületek (*kerítés, járda*) is. Mind jelentésükben, mind szintaktikai viselkedésükben elütnek az A nagycsalád tagjaitól. A különbségek felfedéséhez vizsgáljuk meg tüzetesebben a *Panna kifesti a virágot* mondatot. A mozgást végző T szerepét a festék tölti be benne, mozgáspályája a grammatikai tárgy, jelen esetben a virágfigura felületének határáig terjed. A H-k eltérő jegyei tehát egyértelműen megmutatkoznak a feltételezett kiinduló szerkezetekben: vagy az *-ig* terminativusi esetragos ('a virágfigura határáig, széléig fest'), vagy a *hova?* kérdésre válaszoló *-ra/-re* ragos ('a falra fest') alakokra vezethetők vissza.

A csoportosulás igéinek meghatározó hányadát a morfoszintaktikai úton létrejött, a T-t az ige testébe foglaló *-l, -z* denominális verbumképzős igék (*cicomáz, szegel*) alkotják. Képzésük valószínűsíthető módja a következő: *csipkét helyez a szoknya felületére (végig)* → *kicsipkézi a szoknyát*. Az előbbi mondat egyben utal az igekötők szinonimitásának okaira is. A sublativusi *-ra/-re* rag a *fel* legtipikusabb, primer vonzatának tekinthető (*felmegy az emeletre, a hegyre* stb.), így nem véletlen, hogy szóban forgó szerepében igazi vetélytársa a *ki* igekötőnek. Hol csupán intenzitásbeli különbséget jelölnek, hol a velük használható tárgyak különítik el jelentéseiket: 'a kapura díszeket rakott/helyezett' → *kidíszítette a kaput / feldíszítette a kaput; díszeket tesz/helyez a fára* → *feldíszíti a fát*.

Másik részüknél az ige töve valamilyen, a felület jellemzőjét kifejező melléknév (*fényes, tükrös, csinos*), de találunk a felületre ható mozgásokat (*cserez, dörzsöl, suvickol, vakol*) is. Trajectoruk — s ez az előző igitípusnál is előfordul — instrumentalisragos bővítményként megjelenhet a szintagmában: *szalagokkal kicsinosította magát*. A felületre irányulás köthet ide néhány más csoportba is illő verést kifejező igét — *kikap*_{3biz}, *kitégláz*_{4átv, elav}, *kiporol, kiver*_{2d} —, de ide tehetjük a németből átvett, *kinéz*₇ — pl. *jól nézel ki* — formát is. Vö. *kicicomáz*_{rossz}, *kicifráz*_{1,2,3ritk}, *kicikornyáz*_{ritk}, *kicsempéz, kicserez, kicsinosít, kicsipkéz, kideszkáz, kidíszít, kidörzsöl*₃, *kifest*_{1,2,3,4átv,5átv,irod}, *kifényesedik, kifényesít, kifodorít, kifodroz, kifoltoz*_{nép,biz}, *kifűz*_{3rég,irod}, *kihajt*₇, *kihajtat*₄, *kihány*_{5átv,nép,rég,6átv,nép}, *kihímez*_{1,2átv,ritk}, *kikap*_{6táj,elav}, *kikeményít, kiken*_{1,2rossz}, *kikészíti magát*_{biz}, *kikövez, kimanikűröz, kimaszkíroz, kimázol*_{1,3biz,rossz}, *kimeszel, kimódol*_{2ritk}, *kiondolál, kiöltözik*₁, *kiönt*_{5műv}, *kipadlóz, kipattogzik, kipirosít*_{1,2}, *kipitykéz, kirak*_{5,6}, *kirakat*_{1/a}, *kiruház*_{1,2átv,ritk,kölb}, *kisuvickol, kisároz, kiszegel*_{2ritk}, *kiszegez*₂, *kiszínez*_{1,2átv}, *kiszurkol*_{1ritk}, *kitábláz*_{1ritk}, *kitapaszt*_{1,2}, *kitataroz*_{1,2}, *kitégláz*₁, *kiteremtéz*_{1tréf}, *kitollasodik*_{ritk}, *kitükrösödik, kivakol*_{ritk}, *kivarr*₁, *kiver*_{11,12átv,13átv}, *kivirágoz*_{ritk,táj}, *kivirágzik*_{3átv}, *kiterít*₂.

A *-ra/-re* vagy *-ig* ragos határolók tárgyá, alannyá válása e csoportnál gyakran eredményezi az általuk jelölt felületekre történő teljes ráhatást, amit mind ISZACSENKO, mind BONDARKO *t o t á l i s* akcióminőségként azonosít: *kifest, kimeszel, kivakol* stb.

Itt említem szemantikai rokonságuk miatt a szobaszerű, tartály, test jellegű helyek belső üreges tereinek kitöltését kifejező alábbi alakokat, amelyek azért érdemelnek figyelmet, mert az igekötő jelentésével ellentétes irányú történéseket jelenítenek meg: 'bélést helyez a belső térbe annak határáig' → *kibélel*. Vö. *kibélel*_{1,2,3,4}, *kifűlik*_{1,2ritk,nép}, *kifűt, kipárnáz*_{1,2}, *kisámfáz, kistafíroz*_{1,2,3,4átv,tréf}, *kitölt*_{2,3,4,5}, *kitöm*_{1,2,3sp}, *kivattáz*_{1,2átv}, *kivilágít*₃.

*B1Mfe1: A TELJES, A NAGYOBB KINT VAN, A HIÁNYOS, A KISEBB BENT. Az általam feltételezett orientációs metaforapár egyfelől azon az evidensnek tűnő fizikai tapasztalásunkon alapul, hogy ha a testek felülete, térfogata a középpontjuk felé mozdul el, akkor kisebbek lesznek — a széles ruhát *beszűkítjük*, az arcunk *beesik*, ha fogyunk —, s ha középpontjuktól kifelé változik határunk, megnagyobbodnak. A metaforát másfelől az a társadalmi gyakorlat is felidézi, hogy a hiányok pótlásának célja a teljesség, az ideális állapot elérése. Amikor a *ki* olyan igékkel kapcsolódik, melyeknek melléknévi alaptagja valamilyen térbeli teljességet ír le — *kerek, egész, bő, széles, teljes* —, ezeknek az állapotoknak

az elérését vagy az új állapotok létrejöttéhez szükséges hiányok pótlását fejezi ki: 'egy soványabb testből nagyobb keletkezik' → *kigömbölyödik*; 'kevesebb összeget egész/szükségesig pótol/kerekít' → *kiegészíti/kikerekíti az összeget (1000 forinttal)*. A H szerepét az alanyban vagy tárgyban megnevezett dolog, tárgy térbeli és egyéb állapota tölti be, a T megegyezhet a H-val, vagy lehet valamely *-val/-vel* raggal kifejezett más entitás. Az igekötős ige jelentését magyarázó szintagma *-ig* ragos tagja arra utal, hogy a csoportosulás kialakulására hatással lehetett a prefixum előző főcsoportbeli, a 'határoló felület végig' funkciója. (Mindez elég későn mehetett végbe, hiszen J. SOLTÉSZ adatai szerint a XIX. század első feléből vannak adataink a *kiegyenlít*, *kiegészít* első előfordulására.) Átvittebb értelmű használatára példák a következő, lelki, fizikai egyensúlyi állapot elérését jelölő formák: *kibékít*_{1,3átv}, *kibékül*_{1,2,3átv,ritk}, *kiegyenlít*_{1,2,3}, *kiegyenlítődik*, *kiegyensúlyoz*, *kiengesztel*_{1,2,vall}, *kiengesztelődik*. BONDARKO alapján (i. m. 76) a csoportosulás tagjait *kiegészítő* *kiteljesítő* (kompletív) akcióminőségűeknek tekinthetjük. Vö. *kibővíti*, *kibővül*₂, *kicserél*_{1,2átv,3}, *kicserélődik*, *kiegészít*_{1,2}, *kiegészül*, *kiegyezik*_{1,2,3biz}, *kiékel*_{1,2}, *kielégít*_{1,2vál,3,4}, *kielégül*_{1,2}, *kiépit*_{2,3,4átv,5átv}, *kiépiül*_{1,2átv,rég}, *kifér*₂, *kigömbölyödik*_{1,2,3ritk}, *kihízik*₂, *kihizlal*, *kiigazít*_{1,2}, *kiigazodik*_{3,4ritk}, *kijavít*_{1,2,3,4isk}, *kikerekedik*_{1,2átv,3átv}, *kikerekít*_{1ritk,2átv,3átv,ritk}, *kipofoz*_{3átv,biz}, *kipótol*_{1,2,3ritk,4ritk,irod}, *kireparál*_{1,2átv}, *kisüg*_{2isk,biz}, *kisegít*_{3,4}, *kiszélesít*_{1,2átv}, *kiüt*₁, *kiszélesedik*, *kiszélesül*_{1,2ritk,3átv}, *kitágít*_{1,2átv}, *kitágul*_{1,2átv}, *kitelik*₁, *kiteljesedik*_{váll,2}, *kiteljesít*, *kiteljesül*, *kiterebélyesedik*_{1,2}, *kitoldoz*, *kitold*_{1,2átv,ritk,kölb}, *kivan*₁.

Ugyancsak elsődlegesen a testfelület határainak megváltoztatásával függ össze a *ki* szerepe az alábbi igékben, melyekben azt jelöli, hogy az alany vagy tárgy által megnevezett (valamilyen okból deformálódott, alakjukat vesztett) testek kiegyesülnek, elérik eredeti térfogatukat, hosszúságukat stb., esetleg túllépnek azon: *a ruha kilógja magát*. A melléknévi alapszóban megadott tulajdonság elérése jelenítődik meg az alábbi formákban is: *kiegyenesedik*_{1,2,3}, *kiegyenesít*, *kigörbít*_{2ritk,biz}, *kihajlít*₁. BONDARKO nyomán ugyancsak térbeliséget kiegészítő, kiteljesítő akcióminőségűeknek mondhatjuk őket. Vö. *kiegyenget*, *kienged*₅, *kiereszt*₅, *kifekszik*₂, *kifeszít*_{1,3}, *kifeszül*, *kifér*₂, *kifut*_{8átv,biz}, *kigöngyöl*₁, *kigöngyölit*, *kigöngyölődik*₁, *kihat*_{2átv}, *kihúz*_{5,15}, *kihúzódik*_{3ritk}, *kiigazodik*₄, *kilép*_{2m,sp}, *kilóg*, *kinyújt*₃, *kinyújtózik*, *kinyújtózkodik*, *kinyújtóztat*_{1,2}, *kinyúl*_{2táj,rég}, *kinyúlik*_{1,4,3}, *kirúg*₅, *kisimít*_{1,2átv,ritk}, *kisimul*, *kitapos*, *kitégláz*_{2táj,3táj}, *kiterít*_{1,3,5átv,váb}, *kiterül*_{1,2ritk}, *kitereget*_{1,2}, *kitol*_{5átv,biz}, *kitolódik*_{2átv,biz}, *kiugrik*₇, *kivasal*_{1,3,4}. (Némely alakjuk értelmezhető az elativusragos határolóval is: 'kivasalja belőle a gyűrődést': *kivasalja*.)

4. C1: Összezárt test/testek mint BENT helyek. — A valamilyen okból összezárt testek, testrészek a zártság, a hozzáférhetetlenség képzetét keltik, legyen e zártság oka a konténerszerű dolog (helyiség, tartály) nyílásának összezárulása, testek, testrészek összegabalyodása. A szóban forgó határolókkal kapcsolódó igék kisebb hányada teljes, nagyobb része a már ismert módokon létrejött kötött szintagmák tagjai. Így lehetnek morfoszintaktikai változások eredményei. A *-z*, *-l* denominális verbunképzős szavaknál a T lehet maga a szótő: *kiveszi a bogot a fonalból* → *kibogozza a fonalat*, de ismeretlen is: *kibontotta a haját* 'kibontotta a haját a fonatból/zártságból'. A létrejött jelentés — (eltávolodással, szétválással) rés, nyílás létrehozása, zártság megszűnése, megszűntetése — gyakran helyettesíthető a *fel* és *szét* igekötőkkel. Átvitt értelmű használatukban megjeleníthetik olyan kognitív folyamatok célhoz érését, melyek bonyolult ügyekre, feladatokra irányulnak, vagyis utalnak AZ ISMERT, LÁTHATÓ KINT VAN, AZ ISMERETLEN, LÁTHATATLAN BENT metaforára. (A *kinyit* ige és szinonimái magyarázhatók az eredeti irányjelentéssel is: 'kifelé tár' = *kitár*.) Vö. *kibogoz*_{1,2átv}, *kibogozódik*_{1ritk,2átv}, *kibomlik*_{1rég,váb}, *kibont*₁, *kibonyolódik*_{1,2,3}, *kicsapódik*₁, *kicsomóz*₁, *kifejt*_{2,6átv,váb}, *kifejtődik*₁, *kifeslik*_{1,2váb}, *kifeszít*₂, *kifog*₄, *kifon*_{1ritk}, *kifűz*_{2rég}, *kigaba-*

*lyít*_{1,2áv}, *kigombol*₁, *kigombolkozik*_{1,3áv,biz}, *kigombolódik*, *kigöngyöl*₁, *kigöngyölit*, *kigöngyölődik*₁, *kiigazodik*_{2áv}, *kikapcsol*₁, *kikapcsolódik*, *kiköt*₅, *kikötöz*_{2ritk}, *kinyílik*_{1,2,3,4,5,6áv,7áv,ritk}, *kinyit*_{1,2,3,4}, *kiold*_{1,2}, *kioldódik*₁, *kioldoz*, *kipattan*_{2,3áv,4}, *kipattant*_{2áv}, *kipeckel*_{1,2}, *kirejtjelez*_{ritk}, *kireteszel*, *kisodródik*_{2nép}, *kiszakít*₃, *kitár*_{1,2áv}, *kitáruul*_{1,2áv}, *kitáruulkozik*, *kitát*, *kivágódik*₁, *kivicsorít*, *kizár*_{6nép}, *kizáródik*_{1ritk}.

5. Dolgozatomban a *ki* igekötő jelentésváltozásainak nyomon követésére vállalkoztam. A konkrét belső terek felállított típusai, illetve a konceptualizációjukkal létrejött metaforák, melyekbe szintaktikai-szemantikai vizsgálataimat ágyaztam, reményeim szerint nem csupán másfajta klasszifikációt eredményeztek, de meggyőző adalékokkal szolgálnak a térmetaforák meghatározó szerepére az igekötő új jelentéseinek kialakulásában. Az elemzések tanulságaként mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy az irányjelentés szemantikai kiüresedéséig vezető út egyfelől a *kimegy* igecsoporttól a *kicsúfol*, *kiszélesít*, *kiegészít* stb. formáig terjedő lineáris, egymásba kapcsolódó változások láncolata, mely változások szoros összefüggésben vannak az A, B, C nagycsaládok alkotta terek jellemzőivel. Az A nagycsalád határolói a prototipikus belső terektől a jellegzeteseken át az átmeneti esetekig (A3e) terjedő típusokat foglalják magukba, a B-ben lévők már csak testfelületeket, síkokat, végül a C-ben találhatók csupán zártságot jelentő helyekre utalnak, vagyis az említett BENT helyek, azok típusai a háromdimenziós belső térnek egyre metaforikusabb megjelenésmódját képviselik. A teljes irányjelölő szerkezetek kötötté válása azonban — s ezt vizsgálataim egyik legfontosabb következtetésének tartom — nem csupán az említett lineáris fejlődési láncban mutatható ki, hanem az A nagycsaládon belül is. Amint az összefoglaló táblázatból kitűnik, létrejöttük az ige jelentését meghatározó két LANGACKER-i elem, a *trajector* és a *landmark* valamelyikét előtérbe helyező, a másikat kiszorító mozgásokkal hozható összefüggésbe. Összegezzük most ezek közül a legfontosabbakat, s állapítsuk meg, hogy a kötött igei szerkezetek valóban azonosíthatók-e az igekötő perfektíváló szerepével.

A *trajector* két esetben marad a predicatum egyedüli argumentuma. Első, iránytárgyi minőségében homályosabb ugyan a *ki* irányjelentése, hiszen nem neveződik meg, honnan is jut ki a dolog, tárgy, de éppen a feltételezett metaforáknak köszönhetően, a szemantikai űr pótolható: *kipihen a fáradalmakat; kifecsegte a titkát (magából)*. A C nagycsaládban a BENT helyek kevésbé tipikus tulajdonságai miatt ez valamivel nehezebb, de még itt is értelmezhető a *ki* jelentése: *kigöngyölte a szőnyeget* 'összehajtott állapotából'). Az A3Met1, A3Met2, A3e1, A4Mcs3, C1 és C2 alcsoportokban tehát nem beszélhetünk a prefixum teljes deszemantizációjáról. A második esetben a (metaforikus) határoló elmaradása a CSINÁLÁS, TEREMTÉS fogalmába tartozó, 'az alanyban vagy tárgyban megnevezett tárgyak, dolgok, fogalmak létrejöttét' megadó jelentéseket eredményez, vagyis a *trajector* eredménytárgy (A3aMet6,7, A3bMet1a,b,c1,2,3,4,5 alcsoportok). Ez utóbbi előfordulásai megítélésem szerint azonosíthatók a perfektíváló funkcióval. (Bár az irányjelentéshez köthető szemantikai szálak még nem szakadtak el teljesen, gondolok itt az A3bMte1a,b alcsoportok háromtagú szintagmáira: *kiformálta a szobrot az agyagból*.)

Ha az ige a grammatikalizálódott *h a t á r o l ó* val alkot szintagmát, érthető módon annak történései kerülnek előtérbe: a cselekvés totális ráhatásának következményeként például a H üressé válhat (*kipakolta a táskát*), de kifejeződhet térbeli kiterjedésének, valamint állapotának pozitív értelmű változása is (*kiszélesítették az utcát; kiépítették a várost*). Az első jelentést biztosító szintaktikai folyamat, az elativusragos határoló felértékelődése, alannyá, tárgyias igék esetében tárggyá válása s ezzel egyidejűleg a *trajector* törődése létrehozhat transzparens (A2b, A3b), de egyértelműen kötött szerkezeteket is. Az utóbbiakban (A3aMet5, A3bMet2, A3e, B1Mfe1) mindkét szóban forgó elemet érik

a változások (a T elmarad, a H grammatikalizáltabb, tárgyi, alanyi szerepű), aminek következményeként ismeretlenné lesz, mi végzi a mozgást, sőt az is áttételesebbé válik, honnan is jut ki a meg nem nevezett dolog: *kialudta magát; kiszáradt a kenyér*. A B nagycsaládban a BENT helyek eltérő sajátosságai miatt a H jelentése még nehezebben azonosítható (a test, dolog ráhatás előtti kiterjedése, kiinduló állapota?), a T vagy hiányzik, vagy grammatikalizált formában van jelen: *kiépítették a várost; kipótolta az összeget 500 forinttal*. Az ige jelentését meghatározó két elem említett átalakulásai tehát eltérő mértékben, de mindkét nagycsalád szóban forgó típusainál az eredeti irányjelentés erős módosulását, egyfelől új tartalmakkal való feltöltődését, másfelől kiüresedését eredményezték.

Terjedelmi okokból a részösszefüggések megismétlése helyett az alábbi következtetéssel zárom munkámat: a térviszonyok előtérbe helyezése, a térkonceptualizációs folyamatok bevonása az igeikötők kapcsolódásának feltárásába valószínűsíti azt a gondolatot, hogy a különböző nyelvek igeikötő-rendszereiben fellelhető hasonlóságok inkább magyarázhatók az azonos térfelfogásokkal, mintsem az egymástól való kölcsönzésekkel.

A *ki* igeikötő jelentésváltozásait összefoglaló táblázat

Kód	Példamondatok	H jellege T jellege	Az igejelentést meghatározó elemek	Kapcsolódó jelentések, akcióminőség
A1	<i>kifut a házból</i>	H: háromdimenziós helyiség T: ember, állat, tárgy	H, T	
A1Mh1	<i>kivándorol</i>	H: ország, falu T: ember, állat, tárgy	T (Hm)	
A1Mh2	<i>kilép a körből</i>	H: kör, pont	H, T	
A1Mh3	<i>kiküldték az üzembe</i>	T Hm: központ	T (Hm)	disztributív
A2	<i>kirakja a vagonból a szenet</i>	H: tartály jellegű tárgyak	H, T	
	<i>kirakja a vagon</i>	T: testek, anyagok	Hgr	totális ráhatás/üresség
A2Mta1	<i>kirúgják az állásából</i>	Hm: állás T: ember	T (Hm)	
A2Mta2	<i>kizökken a munkából</i>	Hm: tevékenység T: ember	T (Hm)	
A2Mta3	<i>kievickél a bajból, kigyógyult, kijózanodott</i>	Hm: érzelem, állapot, baj, probléma T: ember	T (Hm)	
A2Mta4	<i>kiélvezi a pillanatot</i>	Hm: idő T: tevékenység	T = Hmgr	minőségi rezultatívitás
A3a	<i>kihányta az ételt</i>	H: emberi test T: anyag, testrész	T (H)	
A3aMet1	<i>kibicsaklott a bokája</i>	T: testrész H: a testrész helye	T (Hm)	helytelen irány, letérés
A3aMet2	<i>kihal belőle az öröm, kipihen a fáradalmakat</i>	Hm: emberi test T: érzelem, fizikai állapot	T + (Hm) T	
A3aMet3	<i>kiszedte belőle a titkát</i>	Hm: emberi test T: titok, tudás	T (Hm)	

A3aMet4	<i>kisemmizte</i>	Hm: tulajdon T: ember	T (Hm)	
A3aMet5	<i>kifáradt, kialudta magát</i>	Hm: ember T: vitalitás, energia	Hmgr	szaturativitás totális ráhatás
A3aMet6	<i>kimondta a szót</i>	Hm: test T: szó, mondat	T	rezultativitás
A3aMet7	<i>kigondolta a tervet</i>	Hm: agy T: szellemi produktum	T	rezultativitás
A3b	1. <i>kiharapott egy darabot az almából</i>	H: test T: a test egy darabja, a benne levő kisebb testek	H, T	partitív-rezultatív, disztributív-rezultatív, kumulatív
	2. <i>kiszitálta a lisztet</i>		Hgr.	totális
A3bMte1a	<i>kifaragta a szobrot</i>	H: anyag-tartály T: test	T (Hm)	rezultativitás
A3bMet1b	<i>a búza kicsírázott a fa kirügyezett</i>	H: anyag-tartály T: növény, növényi rész	T	rezultativitás
A3bMet1c .1,2,3,4,5.	<i>kiírta a szót kitavaszodott</i>	H: a tárgy, dolog előző állapota T: új tárgy, dolog, állapot	T	terminatív-rezultatív
A3bMte2	<i>kiszáradt a kenyér kihunyt a láng kigyulladt a tűz</i>	Hm: test T: anyag, tulajdonság, energia	Hmgr.	megszűnés, kezdet
A3c	<i>kiásta a kincseket</i>	H: föld T: tárgyak, anyagok	T (H)	láthatóság, ismertség
A3d	<i>kipólyálta a gyereket</i>	H: burok T: kisebb test	T + H T (H)	láthatóság
A3e	1. <i>kidüleszti a mellét</i> 2. <i>kikopott a lépcső</i>	H: test T: a test egy része	T Hgr.	kiemelkedés, lyuk, rés
A4	<i>kiválasztotta a legszebb almát</i>	H: dolgok, tárgyak, emberek csoportja, halmaza T: egy tag	T, H	disztributív, rezultatív
A4Mcs1	<i>a kórusból kicsendült egy hang</i>	H: hangok, elvont dolgok halmaza T: egy elem ebből	T, Hm	
A4Mcs2	<i>kiugrott a rendből</i>	H: emberek társadalmi csoportja T: egy tag ebből	T, Hm	disztributív, rezultatív, megsemmisülés
A4Mcs3	<i>kifecsegte a titkát</i>	H: privát szféra T: titok, hír célhely: kívüllág, publikum	T	ismertség, publikusság

B1	a) <i>kihímezte a terítőt</i> b) <i>kifestette a falat</i>	H: felület T: festék, dísz stb.	a) Hgr. (T-val/-vel) b) T = Hgr	totális ráhatás, teljesség
B1Mfe1	a) <i>kiszélesítik az utcát</i> b) <i>kilógja magát</i>	H: felület T: H része vagy más anyag H: test T: ugyanaz a test	Hgr	kiegészítés, kiteljesítés, kompletív
C1	<i>kinyitja az ajtót</i>	H: testek, testrészek által létrehozott zárt tér T: testek, testrészek	T	láthatóság, nyitott állapot, érthetőség
C2	<i>kigöngyöli a szőnyeget</i>	H: test kisebb térfogatú állapota T: ugyanaz a test	T	láthatóság

SZILI KATALIN

Semantic changes of the preverb *ki* ‘out’

This paper gives a syntactic/semantic account of changes in the meaning and use of the preverb *ki* ‘out’, embedded in an investigation of the conceptualisation processes pertaining to IN places instantiated as arguments of preverb-verb combinations. That perspective, on the one hand, results in an unusual semantic classification and, on the other, provides some evidence for the idea that the progress of preverbs towards semantic bleaching is a linear chain of interlinked changes from verbs like *kimegy* ‘go out’ to verbs like *kicsúfol* ‘mock at’, *kiszélesít* ‘widen’, *kiegészít* ‘eke out’, etc.; changes that are closely connected with characteristics of the posited types of space A, B, and C, and their conceptualisations. The paper interprets semantic changes of the preverb *ki* in terms of syntactic movements involving one of the two Langackerian elements determining the meanings of verbs, ‘trajector’ and ‘landmark’. Its main conclusions with respect to bound structures are as follows: the enhancement of trajectory (omission of metaphorical landmark) results in meanings like ‘the coming into being of objects, things, concepts referred to by the syntactic subject or object’, belonging to the concept of MAKING, CREATING. Changes foregrounding the landmark element, on the other hand, may result in meanings involving total affectedness, or else positive changes in the spatial extension or condition of the landmark.

KATALIN SZILI